

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	31
'Aho	Tu'apulelulu, 17 'Akosi 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 31/2023

FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Tu'apulelulu 17 'Aokosi,

2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	4.1	Lipooti Fika 3/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga <i>(Fekau'aki mo e Lipooti 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/2021 – 2021/2022)</i>
	4.2	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Tamate Afi & Me'a Fakafokifa 'a Tonga 2021/2022
Fika 05	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
	5.1	Lipooti Fika 1/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue <i>(Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 3/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020)</i>
	5.2	Lipooti Fika 2/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue <i>(Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 4/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai (Ngaahi Vaka Toutai)2020))</i>
	5.3	Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi Palemia 2021/2022 <i>(I hono fakatonutonu fika 2)</i>

	5.4	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue MEIDECC 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	5.5	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	5.6	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	5.7	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Mo'ui ki he Ta'u 2021
	5.8	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Takimamata 2021/2022
	5.9	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 3/2023 (<i>'a e Fakafofonga Tongatapu 4</i>)
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu.....	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Fiema’u tokoni lautohi Pule’anga ‘O’ua fekau’aki mo hano fakalelei’i nau lokiako	8
Tokanga ki he tokotaha pē faiako faiako’i kalasi 1-6 ‘i ‘O’uá.....	9
Tali Pule’anga lelei ke fai ha sio ki he palopalema he tafa’aki fakafaiako	9
Tokanga ki he te’eki fai ha ngāue Pule’anga ke fakalelei’i ngaahi ‘apiako he polokalama <i>Safer Schools</i>	9
Līpooti fika 3/2023 Komiti Pa’anga ki he Ngaahi me’a Fakapa’anga & Ngaahi Fakamatala Pa’anga Pule’anga	10
Ola ‘atita’i Fakamatala Pa’anga Fakalukufua Pule’anga ki he ta’u Fakapa’anga 2021/22	12
Ngaahi vaivai’anga ‘oku fokotu’u mai ke solova.....	12
5. Sitepu Hokó	27
Koe’uhi koe’uhí ko e lahi ‘a e ngaahi fokotu’u kuo fokotu’u ‘e he ‘Ātitá ‘i he līpootí, ‘oku fakahoko ‘e he Kōmití ‘a ‘ene fokotu’utu’u ngāue ‘o anga pehé ni:	27
6. Fakamā’opo’opo mo e Ngaahi Fokotu’u:	27
Poupou mo fokotu’u mei he Pule’anga ke tali Lipooti fika 3/2023 Komiti Pa’anga fekau’aki mo e lipooti ‘atita.....	28
Fokotu’u ke tali Lipooti Komiti Pa’anga pea tukuhifo Lipooti ‘atita ki he Komiti Pa’anga	29
Pāloti tali Lipooti fika 3/2023 Komiti Tu’uma’u Ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga e Pule’anga	29
Pāloti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti ‘Atita ki he Ngaahi Fakamatala Pa’anga e Pule’anga.....	30
Fakamatala Fakata’u Potungāue Tamate Afí & Me’a Fakafokifā ‘a Tongá 2021/22	30
Fakama’ala’ala he Fakamatala Fakata’u Potungāue Tamate Afí mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tongá 2021/22.....	31
Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato Fakamatala Fakata’u Potungāue Tamate Afí mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tongá 2021/22	32
Fokotu’u ke fetongi mēmipa he Komiti Pa’anga.....	32
Pāloti’i ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Kakato Fakamatala Fakata’u Potungāue Tamate Afí mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tongá 2021/22.....	32
Alea’i kupu 15-21 Tu’uutu’uni fekau’aki mo e Laiseni & Faama’i Toutai	34

Tokanga ke ‘oua ha’iha’i faingamālie ke ma’u ha totongi lelei ngaahi kominiutī he faama ika	35
Tokanga ke tau’atāina taha faama ke fakatau atu pē ‘ikai ‘ene ika ‘oku faama’i	36
Tokanga ke tau’atāina e ma’u laiseni ‘e tolu he kupu 14 (2)	40
Taukave Pule’anga tau’atāina pē founga lolotonga ka ke ta’imālie lahi taha kominiutī ki he koloa fonua	41
Fokotu’u ke to’o fakangatangata ‘oku ne ha’i kole laiseni he faama ika	43
Fehu’ia pē na’e ‘osi fai ha savea ki he lahi ngaahi faama ‘oku pule’i he ngaahi komiti fakakolo	43
Tokanga ki he kupu 6, 14 & 20 ‘o e Tu’utu’uni fekau’aki mo e laiseni	46
Tokanga ki he tau’atāina kakai ki honau iví mo ‘enau koloá	46
Taukave Pule’anga tau’atāina pē tokotaha faama ika ki he’ene koloa	47
Poupou ke tau’atāina tokotaha laiseni ki he’ene koloa ke fakatau kae ‘oua ‘e fakangatangata	51
Tokanga ki he kupu 22 e Tu’utu’uni	55
Fokotu’u ke fakamavahevahe’i he Tu’utu’uni ‘a e Tonga totonu ke foaki ki ai laiseni faama ika	57
Alea’i kupu 21-24 e Tu’utu’uni	57
Vahevahe kau mēmipa he ngaahi Komiti e Fale Alea hili fili si’i Tongatapu 10	61
Fokotu’u pea pāloti’i tali ngaahi fakatonutonu ki he mēmipa ngaahi Komiti Fale Alea ..	63
Kelesi	64

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 17 ‘Akosi 2023

Taimi: 1015 – 1025

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō e laumālie Hou’eiki, kole atu ke tau kamata’aki e lotu e ‘Eiki

Lotu

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá

Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió. Pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, Tu’apulelulu 17 ‘Aokosi 2023.

Ui ‘a e Fale

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafofonga, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Ducie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Light Taka, Vatau Mefi Hui. Sea Kole ke u toe fakaongo mu’a.

‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Aisake Valu Eke, Vātau Mefi Hui, Sea ko e taliui ē.

Poaki

Ko e poakí, ‘oku kei hoko atu e poaki e ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamatá. Tatau pea mo e ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní mo e Vaotātā. Kei hoko atu mo e poaki ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi. Ko e Hou’eiki Mēmipá ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ú ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē, mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e ta’ehāmaí ‘i hotau lotolotonga. Tapu mo ‘Ene ‘Afió Tama Tu’í Tupou VI, tapu mo e ta’ahine Kuiní Nanasi Pau’u kae ‘uma’ā e Fale ‘o Tupou. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga kau Nōpelé. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga Kakaí.

Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongí ni Hou'eiki. Ko 'etau 'Asenita Ngāue ena kuo tufa atu ke mou me'a ki ai. 'Oku tānaki mai 'a e līpooti 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'angá 'o makatu'unga ai hono fakafoki e 'Asenita Ngāue ki he Komiti Kakató fekau'aki pea mo e ngaahi līpooti 'a e Hou'eiki Minisitā. Kae kimu'a pea tau hoko atu ki he 'etau 'asenitá 'oku 'i ai e me'a makehe na'e poaki mai ki ai 'a Ha'apai 12 ke tuku atu ho'o miniti 'e 10 he pongipongí ni, me'a mai.

Mo'ale Finau: Tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e me'a ko ē na'e 'ai ke u fakahoha'a ki aí Sea ...

<010>

Taimi: 1025-1030

Mo'ale Finau: ... na'a ku, ko e 'isiu ia ko iá ko e me'a ia 'oku hoko ia 'i he Ha'apai 13 'i he motu ko ē ko 'O'ua fekau'aki pea mo e ki'i 'api lautohí. Ka ko hono mo'oní foki Sea 'oku, na'e 'ai pē ke u, ke u 'oatu e me'a ko ení koe'uhí 'oku 'ikai ke 'i heni 'a Ha'apai, ka ko eni 'oku 'i heni Ha'apai 13.

Pea 'oku hangē kiate au Sea 'oku fakapotopoto ange ke u, ke tuku mu'a ke 'osi eni ke ma talanoa telia na'a ku 'osi *handle* 'e ia e 'isiu ko ení. He ko u tui Sea ko e laumālie 'o e Falé ni ke tau fengau'e'aki ke tau 'unu ko ē kimu'á ki he fekaukau'akí mo 'eta fetoka'i'akí ke fakapapu'i he 'oku taha pē 'etau tāketi ke 'unu pē fonuá kimu'a. Pea ko ia ko u faka'apa'apa pē ki he Ha'apai 13, ko u pehē Sea ke u toloi atu mu'a 'a e 'isiu ia ko ení ka ma toki talanoa ki ai 'anai.

Pea kapau leva 'oku ne pehē 'e ia ke ma *handle* fakataha pea ko ia 'oku ou pehē ke u tuku atu Sea ke ki'i toloi atu mu'a ka ma toki talanoa ki ai 'Eiki Sea 'a e ki'i 'isiu ko eni he 'api lautohí. Mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na, tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Minisitā kae pehē foki fakatapu ki he Hou'eiki Nōpelé, kau Fakafofonga e Kakaí.

'Eiki Sea ko e 'isiu ko eni 'oku 'omí ko e ki'i 'ā 'o e 'api lautohi ko ena 'o Tunguá pea 'oku lolotonga fai hono *process* 'o e ngāue ko ení pea ko u tui 'oku maau pe ia. Ka ko u tui 'oku 'i ai e, ko e faiakó foki ko e ki'i tama Pangai pea ko u tui mahalo ko e me'a 'oku fakahoha'a mai ia ke ...

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea e Fakafofongá, ko 'O'ua 'ikai ke, uehe ko e ki'i tokoni. Ko 'O'ua eni Fakafofonga, ki'i *address* mai 'a 'O'ua.

Fiema'u tokoni lautohi Pule'anga 'O'ua fekau'aki mo hano fakalelei'i nau lokiako

Veivosa Taka: Sea tapu pea mo e Feitu'u na. Ko e ngaahi me'a 'oku fiema'u ki 'O'ua 'oku toe pē 'enau *laptop* 'e taha pea 'oku 'osi 'ave 'enau ngaahi fiema'ú 'i he ngaahi uike, māhina kuo maliu atú. Pea kapau 'oku toe 'i ai ha toe fiema'u kehe ko e fiema'u pe ia ka ko e fu'u

fiema'u lahi fekau'aki pea mo 'enau faleakó, 'oku maumau e ngaahi me'a lahi, faliki kae 'uma'ā e 'ató, faleako motu'á. Ka ko u tui 'oku fai e fetu'utaki ki he ngāue ko iá ke toki fakahoko ia ki he Minisitā Akó na'a faifai 'oku 'i ai ha ki'i faingamālie ke fakakakato ai e fatongia ko ení. Mālō 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Sea ko u tui Sea 'oku kakato pē me'á ko e faleakó pē 'Eiki Sea 'oku maumau lahi ka te u ki'i tānaki atu pē Sea ki ai.

Tokanga ki he tokotaha pē faiako faiako'i kalasi 1-6 'i 'O'ua

Ko e faiakó, faiako pē 'e taha ki he fo'i kalasi 'e ono. Tui au Sea 'oku 'ikai ko ha palopalema fo'ou eni ia 'oku pehē mo e talu pē lautohi ia 'a e ngaahi lautohi, faiako pē 'e taha, ka a'u 'o ua. Ko e kole ko ení ki he Minisitā pe 'oku 'i ai ha fa'ahinga founa fakatekinolosia ai ki he 1 ki he kalasi 6 pe 'oku fēfē hono faiako, hono ako'i ko ē fanga ki'i ako ko ení. He 'oku, 'oku 'i ai e ki'i fo'i *video clip* na'e 'ai ke u hanga 'o 'ai he pongipongi ni 'Eiki Sea ka 'oku toe kaniseli atu pē ia ka u fakamatala atu pē.

Ko e ki'i me'á pe ia tānaki pē ki he me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e me'á ko e kole pē ki he lokiakó pea mo e tu'unga e faiakó. Ko e lava pe ia ko u tui 'oku fiefia e kaingá. Ko ia pē 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia me'a mai.

Tali Pule'anga lelei ke fai ha sio ki he palopalema he tafa'aki fakafaiako

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. 'Io sai pē ke fai ha sio ki ai 'Eiki Sea ka 'oku hangē pē ko ē ko e me'a 'a e Fakafofongá 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni 'a e faiako'i ha taha ha kalasi 'e 3 pē 4 ko e 'uhingá pē ko e tokolahi ko ē, pe ko e toko si'i e fānaú. Ka 'oku pau pē ke fai e sio ki ai hangē pē ko ē ko e laú na'a toe 'i ai ha me'a 'e ala fai ki ai pe ko e tekinolosia pe ko e 'ai ha fo'i vitiō e 'ū kalasi ko ē kae lele ia he kalasi ko ē. Ka 'oku sai pē hono 'omai e ngaahi me'a pehē ke fakatokanga'i pē ke fai ha sio mo ha ngāue ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Tokanga ki he te'eki fai ha ngāue Pule'anga ke fakalelei'i ngaahi 'apiako he polokalama Safer Schools

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki Fale Aleá. Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku ia he koe'uhí ko e, he 'oku, 'oku 'i ai pē mo e 'ū palopalema pehē ia 'i he ngaahi vahengá. Pea ko e me'a 'oku ou ma'u 'e au ia na'e 'i ai 'a e *project* ko e *Safer Schools* pe 'oku fēfē tu'unga ia 'oku 'i ai. He koe'uhí 'oku lahilahi e palopalema ia pea 'oku ou manatu'i 'e au ia 'i he vahenga ko ē 'o'okú ia 'oku 'i ai 'a e lipooti mai 'a e ngaahi lokiako ia 'oku 'i he tu'unga tatau. Ko e tutulu mo e 'ikai ke 'i ai ha luva mo ha me'a pehē he fu'u taimi momoko pehé ní pea 'oku 'i ai e ngaahi lokiako 'oku havili 'a e ngaahi feitu'u 'oku tu'u he feitu'u 'oku havili mo e me'a pehē. Ka ko u tui ko e, ko e palopalema ke fai angé ha fakama'ala'alá pe ko e hā 'a e pehē ia 'oku 'i ai 'a e *project* ko e *Safer Schools* ke tokoni'i...

<002>

Taimi: 1030-1035

Taniela Fusimālohi: ... ‘a e ‘apiakó ke lelei ange mo sai ange, ka ko ia ‘oku hoko mai ‘a e palopalema pea ‘oku ou tui au ‘oku lahi ‘a e palopalema ia he ‘oku toe kole tokoni ‘a e ngaahi ‘api lautohi ia ki he ngaahi tokoni ko eni hangē ko Siapani, mo e ngaahi fonua tokoni pehē. Ke nau tokoni mai ā nautolu ia he ‘oku hangē ‘oku tuai ‘a e *project* ia ko eni ke ha’u, ‘oku fu’u fuoloa Sea, ko e ‘alu eni ia ko e ta’u ‘e 2 ia ‘oku te’eki ai ke fai ha ngāue ia ki he me’a ko eni.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ā ke tau tali fehu’i ā tautolu he pongipongi ni kae tuku ā ‘etau ‘asenita. Hangē ko ia ‘oku ‘osi mea’i pē ‘e he Fakafofonga, na’e Sea he *PTA* ko eni ‘a e ‘api lautohi Ngele’ia, na’e taimi pē ko ē, he ‘oku lahi ‘a e ngaahi faingamālie kehekehe, pea ko e me’a ‘a kita ia ke te ha’u ‘o ngāue ‘aonga ‘aki, pea ‘o lava ai ‘emau ki’i fale nofo’anga ‘emau faiako, ko e ‘uhinga pē ko e ngāue lelei ‘a e Fakafofonga na’a ne fai.

‘Oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku taafataha pē ki ha tafa’aki ‘e taha, taimi ko ē ‘oku ki’i tomui atu ai ‘a e tafa’aki ko ē ko ‘ene me’a ke fai ko e vakai ‘a e tafa’aki ‘e taha. Ko e *safer school* ‘oku ‘i ai ‘ene *process* mea’i lelei pē ‘e he Fakafofonga, na’e ngāue pē he Pule’anga, ne ‘ilo ‘a e *process*, ngāue’aki ‘e he *World Bank* ‘a ‘enau *assessment* ‘oku ui ko e *risk base assessment*, ko hono vakai’i fakalukufua ‘a e ‘u ‘apiako, pea *rent* ai, pea ko e ‘u ‘apiako leva ko ē ‘e lava ‘o *afford* ‘i he *phase* ‘uluaki, lele ai ‘a e ngāue ai.

‘Oku ‘i ai leva pea mo e *process* ‘oku mea’i lelei pē ‘e he Fakafofonga ko hono piti mo hono ‘u ‘alā me’a pehē, pea toki fai ‘a e ngāue. Ko ia ai ‘a e kole fakamolemole pē kapau ‘oku si’i mokosia ha ki’i tamasi’i pē ko ha ki’i ta’ahine ‘i he taimi ko eni, kapau ko ‘etau ngāue ‘aki ‘a e pa’anga ‘a e kakai kehe, pa’anga tukuhau ‘a e kakai kehe, tonu pē ke tau faka’apa’apa’i ‘a e founga ‘oku nau ‘omai ‘aki ke fai mai ‘aki ‘a e tokoní hangē pē ko ē ‘oku mea’i ‘e he Fakafofonga. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, mahino pē kia au na’e ‘i heni ni’ihi ‘ia moutolu na’a mou kole taimi mai ki he pongipongi ni ka ‘oku ou tui kuo ‘osi fe’unga ‘a e me’a makehe, kae toki vakai’i ‘i he taimi tau foki mai ‘i he 2. Tau hoko atu ki he ‘etau ‘asenita Hou’eiki, te u kole ki he kalake ke lau mai ‘a e tohi ‘oku fakahū mai ‘aki ‘a e Lipooti fika 3/2023, mei he Komiti Pa’anga.

**Lipooti fika 3/2023 Komiti Pa’anga ki he Ngaahi me’a Fakapa’anga & Ngaahi
Fakamatala Pa’anga Pule’anga**

Kalake Tēpile: (Lau ‘a e tohi fakahū ‘a e Lipooti fika 3/2023 ‘a e Komiti Pa’anga)

‘Ulu’i tohi ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga.

‘Aho 15 ‘o ‘Akosi, 2023

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Re: Līpooti Fika 3/2023, Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Faka-Pa’anga ‘a e Pule’anga

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahū atu ki he Feitu’u na ‘a e Līpooti Fika 3/2023 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e līpooti ko eni mo e Līpooti ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Lao 2020/2021, 2021/2022.

Faka’apa’apa atu,

Dr. ‘Aisake Valu Eke (*fakamo’oni*)

Sea Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Sea: Kātaki ‘o lau mai ‘a e peesi fika 3, konga 4, 3, peesi 3 konga 3.

Kalake Tēpile:

Konga 3: Fakamatala Fakalukufua

‘Oku ‘oatu ‘a e līpooti ‘a e ‘Atita Seniale ‘i he konga lalahi ‘e 4, ka ko e ngaahi ngāue faka-‘atita ‘e 2.

‘UHINGA eni ki hono ‘atita’i ‘a e ngaahi fakamatala pa’anga fakalukufua, *financial audit* ‘a e Pule’anga ‘i he vahe 2. Ko e ngaahi fakamatala fakapa’anga ki he ngaahi poloseki mo e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga pea mo e ‘atita’i ‘o e faipau ki he lao, *Compliance Audit* ‘i he vahe 3, ki he 5 ‘o e lekooti ‘atita.

Ko e ngaahi vahe lalahi ‘o e Līpooti ‘Atita ko e:

- i. Vahe 2: Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’anga 2021/2022, pea mo e fakamā’opo’opo fakakuata ‘o e ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ...Ko e pa’anga hū atu

II) Vahe 3: Ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga

III) Vahe 4: Ngaahi Poloseki Fakalalakala

IV) Vahe 5: Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga

‘Oku mahino ‘oku toe lahi ange ‘a e ngāue ‘a e ‘Atitá tupu mei he lahi ange ‘a e kautaha pisinisi ‘a e Pule’anga ‘a ia ‘oku kau ‘i he’ene ngāue faka’atita. Ko e pisinisi pe ‘e tolu ‘oku kei ‘atita’i mei tu’a ‘a ia ko e Kautaha Mala’evakapuna ‘a Tonga (*TAL*) Kautaha Fetu’uaki ‘a Tonga (*TCC*) pea mo e Poate Ma’u Mafai ki he Ngaahi Taulanga (*PAT*).

‘Oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi ki he ‘Atita Seniale mo ‘ene kau ngāue ‘i he ngāue lelei kuo fakahoko ‘o ‘omai ‘i he lipooti ko eni. ‘Oku lahi ‘a e ngāue ‘oku tākaki atu ki he ‘Atita ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he ngāue ‘a e Pule’anga ka ‘oku fakakau mai ‘a e ngaahi polōseki mo e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga pea ‘oku fiema’u ke fakalahi ‘a e ivi ngāue ‘a e ‘Atitá ke fakahoko lelei ‘a e fatongia ko eni. ‘E lava pe foki ke vakai ‘a e ‘Atita ki ha kautaha ‘Atita mei tu’a ke lava ‘o lahi ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga ‘oku ‘atita’i fakata’u koe’uhí pe ke lava ‘o vakai’i ‘a e malu ‘a e pa’anga ‘a e fonua ‘i he taimi kotoa pe mo fakasi’isi’i e fakahoko ha ngāue hala ‘a e pa’anga ko eni tu’unga ‘i he tōmui ‘a e ‘Atita.

‘Oku mahino ‘a e mahu’inga ke tokanga ‘a e ngaahi sino ne ‘atita’i ki he’ene founa fakalotofale ki hono tokangekina ‘a e pa’anga mo e koloa ‘a e Pule’anga mo e kau ngāue ke ta’ofi ha faingamālie he ngāue hala’aki ‘a e koloa e fonua. ‘Oku hā mai ‘oku mole ‘a e koloa ‘a e Pule’anga ‘i he potungāue ka ‘oku ‘ikai ha taha ke ne ‘ilo ki ai. ‘Oku fakatupu hoha’a lahi eni he ‘oku a’u ki he loli toni ‘e 4 ‘oku ‘ikai ‘ilo pē ‘oku puli ki fē’ia. ‘Oku fiema’u ‘a e faitotonu mo e mamahi’i ‘a e ngāue ‘i he fakahoko fatongia.

‘A ia ‘oku mahu’inga ke fakaivia ‘a e ‘Atita pea tokanga lahi ‘a e ngaahi potungāue mo e ngaahi kupu kotoa ko ‘eni ‘i he ‘atita ke fakahoko lelei honau fatongia koe’uhí ke malu mo fakahoko fatongia totonu’aki ‘a e koloa ‘oku nau tauhi fakasetuata ‘o ‘ikai ko e ngāue faka’api kehe.

Ko ia ‘oku fiema’u ke toe mālohi ange ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea pea mo e uma ngāue ko e Komiti Pa’anga ke fakahoko hano vakai’i ‘a e ngāue’aki ‘a e koloa ‘a e fonua ki he taumu’a mo e founa totonu ke monū’ia ai ‘a e fonua kotoa pea fakalalakaka pea mo falala’anga. Kaikehe ‘oku hā mei he lipooti ‘a e ‘Atita ‘oku ‘i ai ‘a e ola ‘oku nau fakaikiiki ki ai ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue faka’atita ‘oku ‘ikai ke nau fakahā mai ‘a hono ola ‘o hangē ko e ‘atita ‘o e Pa’ake Va’epopua mo e mala’e tāpulu fakavaha’apule’anga.

Ola ‘atita’i Fakamatala Pa’anga Fakalukufua Pule’anga ki he ta’u Fakapa’anga 2021/22

Ko e ola ‘o e ‘atita’i ‘a e fakamatala fakapa’anga. Na’e tali he ‘atita ko e Fakamatala Pa’anga 2021/22 ‘oku ne fakafofonga’i lelei pe ‘a e ola mo e tu’unga fakapa’anga ‘a e Pule’angá ka ‘oku ‘i ai ‘a hono anga pe ko e tala fakakaukau liliu *qualify audit opinion* koe’uhí ko e makatu’unga ‘e ua. ‘Uluaki ko e pa’anga ki he ngāue fakalalakaka pea mo e ua ko e lahi ‘o e mahu’inga ‘o e koloa ‘o e Pule’anga.

Ngaahi vaivai’anga ‘oku fokotu’u mai ke solova

Ko e ngaahi matavaivai ‘oku tuhu’i mai he ‘Atita ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou ka ‘oku toutou hoko ‘o hā mai mei he ngaahi ola ‘o e ‘atita. ‘I he’ene pehē ‘oku fiema’u ha ngāue mahino ‘a e Potungāue Pa’anga ke fakahoko ke ‘oua ‘e toe hoko ‘a e ngaahi palopalema ko ia ‘o kau ai ‘a e ‘ikai ke lava ke fakafetaulaki ‘a e lahi ‘o e pa’anga ki he ngāue fakalalakaka ‘oku ‘asi ‘i he lekooti mo e lahi hono fakafehoanaki mo e lahi ‘o e pa’anga ‘oku ‘asi ‘i he tohi pangikē ‘a e Pule’anga pea ke solova ‘a e palopalema ki he fakapapau’i ‘a e lahi totonu mo e mahu’inga fakapa’anga e koloa *fix asset* ‘oku tauhi ‘e he ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga pea mo e lekooti ‘a e Potungāue Pa’anga. ‘Oku ‘oatu ‘e he tēpile 1 ‘a e ngaahi matavaivai na’e fakatokanga’i ‘e he ‘Atita ‘i he fakamatala pa’anga 2021/22.

Tēpile 1....

<007>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tēpile : ...Ngaahi matavaivai 'oku hoko 'i he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 2021/22.

1. Ko e lahi 'o e ngaahi fakatonutonu (*reversals*) 'oku fakahoko 'i he *Sun System*
2. Ko e 'ikai malava 'o fakahoko 'a e fakafetaulaki (*reconcile*) 'o e ngaahi lēkooti 'a e Fale Pa'angá mo e mahu'inga 'i he Pangikē ki he ngaahi 'akauni 'a e Pule'angá
3. Ko e 'ikai fakatokanga'i (*recognize*) 'a e ngaahi senolo vausia 'o e ngaahi me'a fakapa'angá (*transactions*) ki hono taimi (*period*) totonu.
4. Ko e kehekehe (*variance*) 'i he ngaahi lēkooti/lēsisita 'a e Potungāue Pa'angá mo e *Sun System*.
5. Ko e 'ikai kau 'a e holoki fakata'ú (*depreciation*) ki he ngaahi koloa 'a e Pule'angá 'i he palanisi 'i he fakamatala fakapa'angá.
6. Ko e 'ikai fakahoko 'a e faka'auha (*dispose*) 'o e ngaahi koloa 'a e Pule'angá 'i hono mahu'inga lolotongá.
7. Ko e ngaahi 'isiu 'oku hoko mei he palopalema 'a e sisitemi vahé (*payroll system*).
8. Ko e ngaahi aleapau 'oku te'eki fakamo'oni ai 'a e Pule'angá.
9. Ko e hono fakatokanga'i 'o e ngaahi nō 'ikai to e lava ke totongí (*bad debts*).
10. Ko e ngaahi 'akauni fakataimi (*suspense account*) na'e fokotu'u 'oku 'ikai faipau ki he Laó .
11. Ko e 'ikai kakato 'a e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u ke fakahā 'i he ngaahi fakamatala fakalahi/nouti (*notes*) ki he fakamatala pa'angá.
12. Ko e 'ikai lava 'o fakamo'oni 'oku 'i ai ha 'inasi 'a e Pule'anga 'i he ngaahi kautaha 'e 3 'a ia ko e Lulutai *Airline, Air Pacific Limited*, pea mo e *Ocean Royal Shipping*.
13. Ko e ngaahi 'inivesimēni 'a e Pule'anga 'i he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha lekooti faka'ofisiale ki ai.

'Oku 'oatu foki 'i he tēpile 2 'a e ngaahi *issue* ko e matavaivai 'oku fa'a fakatokanga'i 'e he 'Atita.

Tēpile 2: Ngaahi Matavaivai 'oku toutou hoko 'i he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga.

1. Ngaahi Matavaivai 'oku hoko 'i he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá 2021/22 1. Ko e lahi 'o e ngaahi fakatonutonu (*reversals*) 'oku fakahoko 'i he *Sun System*

2. Ko e 'ikai malava 'o fakahoko 'a e fakafetaulaki (*reconcile*) 'o e ngaahi lēkooti 'a e Fale Pa'angá mo e mahu'inga 'i he Pangikē ki he ngaahi 'akauni 'a e Pule'angá
3. Ko e 'ikai fakatokanga'i (*recognize*) 'a e ngaahi senolo vausia 'o e ngaahi me'a fakapa'angá (*transactions*) 'i hono taimi (*period*) totonu.
4. Ko e 'ikai fakafoki pea kaniseli 'a e ngaahi sieke 'oku te'eki ke toho (*unpresented cheques*) 'i he 'osi 'a e māhina 'e 12.
5. Ko e 'ikai fa'a fakahoko 'a hono lau 'o e pa'anga 'i he seifi 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'angá (*cash count*).
6. Ko hono fokotu'u ha ngaahi ngāue mahino 'e fakahoko ki hono tānaki 'o e ngaahi nō 'oku te'eki ke totongi kae tautautefito ki he ngaahi nō iikí.
7. Ko e 'ikai ke fengāue'aki lelei 'a e Va'a Tauhi Koloa mo e Va'a 'Akauni 'a e Fale Pa'angá ki hono fakapapau'i 'a e ngaahi lēkooti 'o e koloa 'a e Pule'angá 'i he ngaahi Potungāué.
8. Ko e ngaahi founga mo e tu'utu'uni ki he tānaki pa'anga 'a e Pule'angá.
9. Ko e ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi ta'u kimu'á (*prior year adjustments*).
10. 'Ikai ha tu'utu'uni ngāue ki he holoki fakata'u (*depreciation*) 'o e koloa 'a e Pule'angá.
11. Ko e ngaahi palopalema 'oku hoko mei he sisitemi vahé (*payroll system*).
12. Ko e ngaahi aleapau 'a e ngaahi me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi.
13. Ko e ngaahi polōseki fakalalakaka 'i tu'a mei he Sisitemi 'o e Pule'angá.
14. Founga hono lēkooti 'o e ngaahi tokoní.
15. Ngaahi totongi 'oku fakahoko 'e he Ngaahi Sino Fekau'akí ma'á e Pule'angá.
16. 'Oku hā mai foki 'i he ngaahi ta'u 'e 2-3 kimu'í ni 'a e palopalema 'i he fakafehoanaki 'o e ngaahi lēkooti 'i he pa'anga fakalalakaka mo e pa'anga 'i he pangikē.

Ko e **Tali ki he Lipooti 'a e 'Atita**. *Response to Audit Management Letters*.

Na'e lipooti 'a e 'Atita Seniale ki he Potungāue Pa'anga 'i ha tohi 'o 'oatu 'a e ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e ngaahi matavaivai 'i he fakamatala pa'anga ...

<008>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: ... 'a ia na'e fiema'u ke fakalelei'i ki he fakamatala pa'anga hono hokó.

Na'e toki ma'u mai á e tali 'a e Potungāue Pa'angá kuo 'osi fakahū 'a e Lipooti á e 'Atita ki he Fale Aleá pea 'oku fakahū atu ia 'i he Fakalahi 1 'o e lipooti ni.

3.2 'Atita'í 'a e Ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá

Na'e 'atita'í 'e he 'Atitá 'a e faipau 'a e ngaahi potungāue fakakātoa 'e hongofulu ma hiva (19) 'o kamata 'a e ni'ihī mei he ta'u 2013 'o a'u mai ki Tīsema 2022. 'Oku hā atu 'i he **Tēpile 3** 'a ngaahi potungāue na'e 'ātita'í.

Tēpile 3

Ngaahi potungāue na'e 'atita'í
Potungāue 'a e Pule'angá

1. Potungāue Ngoué, Me'atokoní mo e Vao'akaú

(Tongatapu, Maasi 2019-Sune 2022 Vava'u, Ma'asi 2019- Ma'asi 2021...

'Eiki Sea: Kalake kātaki 'o lau mai pē potungāué. 'Oku 'ikai ke mahu'inga e taimí ia.

Kalake Tēpile: Potungāue hono 2. Potungāue Fakamaau'angá.

3. Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahí

4. Potungāue Fonuá mo e Saveá

5. Potungāue ki he Fakamatala 'Eá, Ma'u'anga Iví, Ma'u'anga Fakamatalá, Fakatamaki Fakaenatulá, 'Atakaí, Fetu'utakí mo e Feliuliuaki 'o e 'Eá (*MEIDECC*)

6. Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá

7. 'Ofisi 'o e Palēmiá

8. Potungāue ki he Fefakatau'akí mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmiká

9. Potungāue Takimamatá

10. Kau Tau 'a 'Ene 'Afió

11. Potungāue Pa'angá

12. Potungāue ki Mulí

13. 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni

14. Potungāue Tukuhaú mo e Kasitomú

15. Potungāue Polísí

16. Potungāue Toutaí

17. Potungāue Sitetistiká

18. Potungāue Mo'uí

19. Potungāue Akó mo e Ako Ngāué

Ko e ngaahi potungāue na'e 'ikai ke 'atita'í 'oku hā atu ia 'i he **Tēpile 4** 'i laló.

Tēpile 4

Ngaahi Potungāue na'e 'ikai 'ātita'í

1. 'Ofisi 'o e Palasí

2. Fale Alea 'o Tongá

3. Potungāue ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'angá

4. 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé

5. 'Ofisi 'o e Komisoni 'o e Kau Ngāue Fakapule'angá

6. Potungāue ki he Ngāue Tamate Afi mo e Me'a Fakafokifā 'a Tongá

Ko e palani ngāue ‘a ‘Atita Senialé, ‘oku ne fokotu‘u ke lava ‘o ‘atita‘i ‘a e ngaahi potungāue kotoa ‘a e Pule‘angá ‘e 27 ‘i he ta‘u ‘e 2.

Ko e ngaahi ‘isiu pe matavaivai ‘eni ‘oku hoko ‘i he ‘ene hā mai mei he lipooti ‘atitá ‘oku ‘oatu ‘i he **Tēpile 5**.

Tēpile 5

Ngaahi ‘isiu pe matavaivai ‘i he ngaahi Potungāue ‘a e Pule‘angá

1. ‘Ikai faipau ki he founa fokotu‘u ‘o ha tokotaha Fale‘i ‘i he ngāue ‘a e Pule‘angá
2. Tauhi ‘o e tohi pangikē ‘e he potungāue te‘eki ma‘u ha ngofua mei he Minisitā Pa‘anga
3. Ngāue‘aki ‘a e tohi tali totongi ‘ikai faka‘ofisiale
4. Tomui ‘o e fakahū pa‘anga mei he ngaahi Va‘a Ngāué/Potungāué
5. ‘Ikai kakato ‘a e ngaahi fakamatala pou pou (*source documents*) ki he ngaahi vausia taimi ngāué
6. ‘Ikai fakahoko, ‘ikai fakakakato ‘a e lesisita ‘o e ngaahi koloa tu‘upau (*fixed assets*)
7. Fakafehoanaki ‘o e ngaahi fakamolé
8. ‘Ikai fakahoko lelei ‘a e tohi taimi ‘a e kau ngāué lau ‘ahó
9. ‘Ikai ke faingamālie ‘a e ngaahi koloa tu‘upau ‘a e potungāué ki hono sivi‘i
10. Vakai‘i ma‘u pe ‘a e tohi ngāue‘aki ‘o e me‘alele ‘a e Potungāué ‘e ha ‘Ofisa Ma‘olunga ke fakahoko fakalelei
11. ‘Ikai fakahoko lelei ‘a e vakai tau‘ātainá
12. Si‘isi‘i hono to‘o ‘o e totongi tukuhau ‘a e kau ngāue mataotao
13. ‘Ikai ke tonu ‘a e ngaahi vouti ‘oku fakahū ki ai ‘a e ngaahi pa‘anga hū maí mo to‘o mei ai ‘a e ngaahi fakamolé
14. ‘Ikai fakahoko lelei ‘a hono vakai‘i ‘a e ngaahi fakafehoanaki ‘o e fakamole mo e tohi pangikē
15. ‘Ikai ha lēkooti ki hono fehikitaki ‘a e ngaahi me‘alele ‘i he ngaahi potungāué
16. ‘Ikai kakato ‘a e ngaahi fakamatala pou pou fekau‘aki mo e totongi ovataimí

Ko e ngaahi ‘isiu fo‘ou na‘e hā mai mei he lipooti ‘atitá ‘oku ‘oatu ia ‘i he **Tēpile 6**.

Tēpile 6

Ngaahi ‘isiu pe matavaivai fo‘ou ne hā mai ‘i he ngaahi Potungāue ‘a e Pule‘angá

Kolomu 1 – Potungāué

Kolomu 2 – Matavaivai/‘Isiu

Kolomu 3 – Tali ‘a e potungāué ...

<002>

Taimi: 1050 – 1055

Kalake Tepile: ... Potungāue Ngoué, Me‘atokoní mo e Vao ‘Akaú. ‘Ikai fai pau ki he fokotu‘utu‘u (*non compliance agreement*). Na‘e kole meí ha tokotaha taautaha ‘e he va‘a ‘i ‘Euá ha tokonaki ‘o e hā‘unga mahu‘inga \$5,000 ki he faka‘ali‘ali ngoué, ‘i he feinga ki hono totongi fakafokí na‘e ‘oatu ai ‘e he *OIC* kimu‘á ‘a e palau fo‘ou laiseni P2016 ki he taautaha ko e totongi fakafokí ia ‘o e mo‘uá. Tali ‘a e Pule‘angá, ‘ikai ha tali.

Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahí. Matavaivaí, ngaahi mo'ua te'eki ke totongi mai. Va'a Malini mo e Taulanga, ngāue fakamakeniki, fefolau'aki vakapuna sivilé mo e 'ikai ha lēkooti 'o e fale'i faka'enisiniá. Ko e tupu 'o e ngaahi mo'ua te'eki totongi mai 'i he vaivai 'o e founga ngāue'aki 'o e totongi fakafokí 'o 'ikai lava ai ke totongí.

Poloseki Tanu mo e monomono hala. Ko e poloseki hala, halatonga na'e fakatokanga'i ia 'e he Pule mo e Va'a 'Enisinia Pulé. Na'e fakatokanga'i ko e ngaahi lēkooti taautaha 'i he polosekí ni na'e 'ikai fe'unga pe kakato. Hangē ko e 'ikai ha lēkooti 'i he totongi ki he ngaahi fo'i hala valitā pea 'ikai mo ha kaati ngāue.

Fa'u 'o e tohi hū koloa hili 'a hono fakahū mai 'o e tohi mo'ua 'e he ngaahi kautahá. Lahi ange 'a e makatanú 'i he kalasi na'e fiema'ú, ko e taiamita 'e 150 milimita. Ko e kalasi 'o e makatanú na'e lalahi ange ia 'i he maka totonu ko e taiamita 'e 150 pea na'e tuku ki he tafa'akí meí halá. Tali 'a e potungāué, 'ikai ha tali.

'Iakai kakato hono lēkooti 'e he 'Ofisa Ngāué 'o e ngaahi uta makamaká. 'Iakai falala'anga 'a e lēkooti na'e laú. 'Iakai ha mafai ki he 'utu 'o e ngaahi salioite mīsiní, na'e te'eki ke ma'u ha mafai meí he supavaisá ki he 'utu 'o e ngaahi salioite mīsiní. 'Iakai ma'u ha tohi fakamafai 'o e CEO ki he 'oatu 'o e penisiní ki he ngaahi 'otu motú. Na'e 'ikai ma'u he lēkooti 'a e potungāué ha tohi tali 'e he CEO 'a hono 'oatu 'o e penisiní ki he 'otu motú, 'Eua 'i he 'aho 1 Sune 2022 lita 'e 800 mo Ha'apai he 'aho 12 Sune 2022 lita 'e 1,000. Tali meí he potungāue, 'ikai ha tali.

'Iakai ke fakafoki 'e he 'Ofisa Ngāue 'a e koloa tauhi tu'upau 'a e potungāué. Ko e koloa tauhi tu'upau 'e ni'ihí 'oku 'i he kau ngāué ka kuo 'ikai ke nau kei ngāue. Ko e koloa tauhi tu'upau ia 'oku kei mole. Tali meí he potungāue 'ikai ha tali.

'Ofisi 'o e Palēmiá, me'a'ofa fakangāue ki he komiunitī. Ko hono foaki 'a e ngaahi koloa tu'uma'u 'o hangē ko e mīsiní kosi, mīsiní kini, mīsiní tutu'u 'akau, pālou, komipiuta, komipiuta to'oto'o, mīsiní hiki tatau, mīsiní hele'uhila mo e lā. Tali meí he potungāué, na'e ma'u 'a e tali 'a e 'Ofisi Palēmiá 'o kau ki ai 'a e fakama'ala'ala meí he Fakahinohino Lao Pule 'a e Pule'angá. 'Oku fakalao pe 'a hono foaki 'a e ngaahi koloa tu'upaú 'o fakatatau ki he ngaahi aleapau na'e fakahoko atu 'a e ngaahi me'a'ofa fakangāue ki he komiunitī.

Potungāue ki he Fefakatau'akí mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmiká. Koloa na'e 'ave 'e he Minisitā Mālōlō. 'Oku 'alu pe 'a e Minisitā Mālōlō mo e koloa na'á ne ngāue'aki 'i he'ene kei ngāue neongo kuo 'osi fakahoko 'e he va'va ngāue pou pou 'a e fetu'utaki ki ai ke fakafoki mai 'a e ngaahi koloa 'a e potungāué.

Naunau kuo 'osi hono taimí, ko e kongá 'o e ngaahi laiseni pisinisí 'oku kei ngāue pe ka 'oku fiema'u ke toe fakafó'ou 'a e ngaahi laiseni kuo 'osi hono taimí. Ko e tali meí he potungāué 'oku 'ikai 'asi ha tali 'i he kōlomu ko iá.

Potungāue Pa'angá, me'a'ofa fakangāue ki he sipotí. Ko e tu'unga mā'olunga ko eni 'o 'ikai ke faipau ki he laó 'okú ne fakaha mai ...

<010>

Taimi: 1055-1100

Kalake Tēpile: ... ‘oku ‘ikai muimui ‘a e kau Pule Ngāué ki he ngaahi makatu‘unga ‘oku fiema‘u ‘e he Tohi Fakahinohini Faka-Falepa‘angá.

Tali mei he potungāué

- Ko e vouti ki he Me‘a‘ofa fakangāue ki he Sipoti na‘e tokanga‘i fakalūkufua mei he Potungāue Pa‘angá ke mapule‘i lelei.
- Ko e ngaahi potungāue felālāve‘i ‘oku kei fiema‘u pē ke tokanga‘i ‘a e ngaahi ngāué.

3.3. ‘Atita‘i ‘a e Ngaahi Polōseki Fakalalakaka

Ko e fakamatala pa’anga poloseki ‘e hongofulu mā valu (18) na’e ‘atita’i pea na’e tuku atu ‘a e tala fakakaukau haohaoa ‘e taha valu (18) ki he ngaahi fakamatala pa’anga ki he ngaahi poloseki ‘e 18 ko eni. ‘Oku ‘ikai hā mahino mai mei he lipooti ‘atita pe ko e poloseki fakalalakaka ‘e fiha kotoa ‘oku fiema’u ke ‘atita’i ka ‘oku tui ‘a e komiti ko e kongā lahi eni ‘o e ngaahi poloseki fakalalakaka kuo ‘osi maau mai honau ngaahi fakamatala, honau fakamatala pa’angá.

Ko e ola faka’atita ‘o e ngaahi polosekí, na’e pehē ‘e he ‘atitá ‘oku ola fakafiemālie kotoa pē ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi matavaivai pe ‘isiu ‘oku toutou hoko pea mo e ngaahi palopalema fo’ou ‘oku ‘asi mai. ‘Oku hā atu ‘eni ‘i he **Tēpile 7** pea mo e **Tēpile 8**.

Tēpile 7: Ngaahi Matavaivai ‘oku toutou hokó

Tēpile 7

Ngaahi Matavaivai ‘oku toutou hokó

Poloseki na’e ‘atita’i

1. Poloseki ki he Matu’uekina ‘a e Feliuliaki ‘i he ‘Ea ki he Fefononga’aki (*TCRT*). ‘Oku hā eni ‘i he peesi 103.

Matavaivai’anga ‘oku toutou hoko

Ko e kātoa ‘a e ngaahi fakatonutonu ne fokotu’u ki he fakamatala pa’anga ‘a e polosekí ni ne ‘osi fakahoko kakato pe ‘o ma’u ai ‘a e ‘akauni aofangatuku.

‘Oku kau atu ki ai mo e palanisi pa’anga ‘a e poloseki ki he ‘aho faka’osi ne fakapapau’i ‘oku tonu, kakato ‘i he feitu’u totonu.

Na’e fakapapu’i foki mo e lekooti kakato ‘a e ngaahi koloa tauhí mo e me’angāue ‘i he polosekí.

Tali mei he Pule Ngāue ‘o e Poloseki Fakalalakaka

‘Oku ‘ikai ke ‘asi ha tali ‘i he kolomu ko iá.

2. Poloseki ki he Polokalama Matu’uekina ‘o e Fakatamaki Fakanatula ‘i he Pasifiki (*PREP*). ‘Oku hā eni ‘i he peesi 104.

Mei he ta’u ‘atita ki mu’a, ne ‘i ai ‘a e koloa tauhi tu’uma’u ‘a e poloseki ko e misini hulu faka’ata lahi ‘e taha (1) mo e telefoni to’oto’o ‘e taha (1) na’e mole. Na’e fakapapau’i kuo solova eni ‘aki pe ‘a e loto ‘a e Hoa Tokoni ki he Fakalalakaka (*donor/development partner*) ke tamate’i ‘a e ongo koloa ni mei he lekooti ‘a e poloseki.

Ko e palanisi 'i he pa'anga 'i he pangikē ngata ki he 'aho 30 Sune 2022 ne 'osi fakapapau'i 'oku tonu mo kakato pehē ki he ngaahi koloa tauhi tu'uma'u mo e me'angāue 'a e poloseki ne fai e vakai ki ai. Na'e fakatokanga'i foki mo e ngaahi koloa 'oku maumau.

Fakapalanisi 'o e vouti fakamole na'e 'ikai ke fakahoko lelei ke tonu mo kakato mei he ta'u 'atita ki muá. Ne fakapapau'u kuo 'osi solova mo e 'isiu ko eni.

Ko e kolomu ko ē tali mei he Pule Ngāue 'oku 'ikai ke 'i ai ha tali ai.

3. Poloseki Fakafo'ou Ma'u'anga Ivi Úhila 'a Tonga (*TREP*). 'Oku hā eni 'i he peesi 104.

Tauhi 'o e ngaahi lekooti pou pou. Mei he ta'u 'atita ki mu'á, ne fiema'u ke 'omai 'a e tatau 'o hono tali he kau Talēkita 'o e Poate 'Uhila 'a Tongá 'a e me'a'ofa tokoni 'a e Potungāue 'Uhila ki he poloseki pea 'oku te'eki ai ke solova 'eni.

Na'e 'ikai ha lekooti kakato ke fakapapau'i 'a e totongi tukuhau vāhenga 'a e kau ngāue 'i he poloseki' ni fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Lao ki he Tukuhau Vāhenga pea mo e tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia.

Tali mei he Pule Ngāué
'ikai ha tali mahino mei he Poate 'Uhila 'a Tonga.

4. Poloseki Fakafo'ou Ma'u'anga Ivi 'Uhila 'a e 'Otu Motu (*OIREP*)

'ikai to'o tukuhau vāhenga 'a e kau ngāue tangata'i fonua 'a e poloseki.

5. Poloseki Taukei 'Ilo mo e ...

<002>

Taimi: 1100-1105

Kalake Tēpile: ...

5. Ma'u Ngāue Ma'a Tonga (*SET*). 'Oku hā eni í he peesi 106

Kolomu 2 – Ngaahi Matavaivai'anga 'oku toutou hoko.

Mei he átita kimuá, ko e koloa tauhi tu'uma'u ne mole 'a ia ko e telefoni to'oto'o 'e 3 na'e fakatau é he poloseki. Ko e ua (2) ai na'e toe ma'u ka ko e taha na'e te'eki ke ma'u. 'ikai ke kakato 'a e lekooti 'oku tauhi 'e he kau ngāue 'a e Poloseki.

Kolomu 3 - Tali mei he Pule Ngāue:

Ko e keisi ni ne 'osi fakahoko ki he Potungāue Ako pea 'oku nau kei ngāue ki ai mo e kau Polisi.

'Io, 'oku ta'ekakato 'a e ngaahi lēkooti ko 'eni pea ko e kongā na'e te'eki ke tānaki mai mei' he ngaahi 'apiako. Ko e hoko atu 'e tokanga e timi ke tānaki fakamāhina mai 'a e ngaahi tohi tali' ni mei' he ngaahi tohi tali ui mei' he 'apiako ke faile pea tauhi kakato.

KŌMITI TU‘UMA‘U KI HE NGAahi ME‘A FAKAPA‘ANGÁ & NGAahi FAKAMATALA FAKAPA‘ANGA ‘A E PULE‘ANGÁ

Tēpile 8: Ngaahi ‘isiu fo‘ou mei he ‘ātitá

Kolomu 1 - Poloseki na’e ‘atita’i, **Kolomu 2**, Ngaahi mataivaivai’anga. **Kolomu 3**, Tali mei’ he Pule Ngāue ‘o e Poloseki Fakalalakalaka

Kolomu 1- Poloseki Fakafo’u Ma’u’anga Ivi Úhila á e ‘Otu Motu (*OIREP*)

Óku hā eni í he peesi 105

Kolomu 2 - Fetōkehekehe’aki ‘i hono fakamahu’inga’i ‘o e me’a’ofa tokoni ‘a e Potungāue ‘Uhila ki he Poloseki ‘i he ngaahi ‘uhinga ko ‘eni:

- i. Fetōkehekehe’aki ‘i hono ta’etotongi ‘o e tukuhau ‘i he koloa;
- ii. Faikehekehe ‘i hono fika’i ‘o e ngaahi monū’ia folau ‘a e kau ngāue ‘a e Potungāue ‘Uhila mo e;
- iii. Faikehekehe ‘i hono vahevahe ‘o e founa tauhi tohi pa’anga mei’ he founa tauhi tohi fakamo’ua pehē ki hono līpooti.

Kolomu 3 - Tali mei he Pule Ngāue: ‘Oku ‘ikai ha tali

2. **Kolomu 1** - Poloseki Fakalelei Netiueka ‘Uhila ‘a Nuku’alofa (*NNUP*)

Óku hā eni ‘i he peesi 107

Kolomu 2 - Fakamole makehe ko e fakatau pia – puha pia ‘e hongofulu (10), puha uaine ‘e nima (5), uesia tamaki ‘o e totongi fakafoki. Na’e ‘ikai ha lekooti tohi taimi ‘a e kau ngāue laine.

Kolomu – 3 - Tali mei he Pule Ngāue:

Na’e fakahoko ‘eni ki he kātōanga’i ‘o e kakato ‘o e ‘ēlia hono 2 ‘a e poloseki pe ko hono faka’ilongaí ‘o e ngāue kuo lava.

“...Tupunga mei’ he pelepelengesi ‘o e taimi kamata mo e taimi tuku ‘ e kau ngāue poloseki..., *HR* mo e Pule Ngāue, ne nau loto taha ki he Supavaisa ‘a e poloseki ke ne siofi mo tokanga’i e tohi taimi ‘a e kau ngāue”.

Tēpile 9: Ngaahi Poloseki fakalalakalaka na’e ‘ikai ke nau tali ki he līpooti ‘atitá.

Kolomu 1, Poloseki na’e ‘atita’i, **Kolomu 2**, Ngaahi Mataivaivai’anga, **Kolomu 3**, Tali mei he Pule Ngāue ‘o e Poloseki Fakalalakalaka.

Kolomu 1: Poloseki ki he Polokalama Matu’uekina ‘o e Fakatamaki Fakaēnatula ‘i he Pasifiki (*PREP*). ‘Oku hā eni ‘i he peesi 104.

Kolomu 2: Mataivaivai. Na’e fakatokanga’i foki ‘e he ‘atita mo e ngaahi koloa ‘oku maumau.

Kolomu 3: Tali mei he Pule Ngāue, - 'ikai ha tali.

2. **Kolomu 1** - Poloseki Fakafo'ou Ma'u'anga Ivi 'Uhila 'a Tonga (*TREP*). 'Oku hā eni 'i he peesi 104.

Kolomu 2: Mei he ta'u 'atita kimu'a, ne fiema'u ke 'omai 'a e tatau 'o hono tali 'e he kau Talēkita 'o e Poate 'Uhila 'a Tonga 'a e me'a'ofa tokoni 'a e Potungāue 'Uhila ki he poloseki, pea 'oku te'eki ai ke solova 'eni.

Na'e 'ikai ha lekooti kakato ke fakapapau'i 'a e totongi tukuhau vāhenga 'a e kau ngāue 'i he poloseki ni fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Lao ki he Tukuhau Vāhenga pea mo e tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a 'Esia.

Kolomu 3 ' Tali mei he Pule Ngāue: 'Ika ha tali.

3. **Kolomu 1** – Poloseki Fakafo'ou Ma'u'anga Ivi 'Uhila 'a e 'Otumotu. (*OIREP*). 'Oku hā eni 'i he peesi 105.

Kolomu 2 – 'Ika to'o 'a e tukuhau vāhenga 'a e kau ngāue tangata'i fonua 'a e poloseki.

Kolomu 3 – Tali mei he Pule Ngāue – 'Ika ha tali

Kolomu 2- Fetōkehekehe 'aki 'i hono fakamahu'inga'i 'o e me'a'ofa tokoni 'a e Potungāue 'Uhila ki he poloseki 'i he ngaahi 'uhinga ko eni.

- i. Fetōkehekehe'aki 'i hono ta'etotongi 'o e tukuhau 'i he koloa.
- ii. Faikehekehe 'i hono fika'i 'o e ngaahi monū'ia folau 'a e ...

<005>

Taimi: 1105 – 1110

Kalake Tepile: ... kau ngāue á e Potungāue 'Uhilá

iii. Faikehekehe 'i hono vahevahe ó e founa tauhi tohi pa'angá mei' he founa tauhi tohi fakamo'uá pehē ki hono lipootí. Tali mei he Pulengāué, 'ikai ha tali.

3.4. 'Ātita'i 'a e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pisinisi 'a e Pule'angá. Na'e fakahoko foki mo hono 'ātita'i 'o e ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá pea na'e fakakato ai 'a hono 'ātita'i 'o e ngaahi pisinisi 'e hongofulu ma ua (12) pea mo e 'ātita makehe 'e taha (1) 'a ia na'e fakahoko ki he Kautaha Tungī Koloneití. 'Oku 'oatu 'a e ola 'o e ngaahi 'ātita na'e fakahoko ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá 'i he Tēpile 10 'o e līpootí ni.

Tepile 10, **Ola hono 'atita'i 'o e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá**

Kolomu 1 Pisinisi 'a e Pule'angá

Ola 'o e Atita

1. Komisoni Fakamafola Lea 'a Tonga Tala Fakakaukau Kakato (*unmodified bodied opinion*)

2. Kautaha Cable ‘a Tonga	Tala Fakakaukau haohaoa
3. Kautaha Māketi ‘a Tongá	Tala Fakakaukau Kakato
4. Kautaha ki he Pule’i e Ngaahi koloa ‘a Tonga	Tala Fakakaukau Kakato
5. Ma’u Mafai ki he Vevé	Tala Fakakaukau Kakato
6. Poate Vai ‘a Tonga	Tala Fakakaukau Kakato
7. Positi ‘Ofisi ‘a Tonga	Tala Fakakaukau Kakato
8. Kautaha Kasa ‘a Tonga	Fakamo’oni Kakato
9. Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga Pau	Tala Fakakaukau Fakamo’oni
10. Kautha Vaka ‘Otu Motu Anga’ofa	Tala Fakakaukau Kakato
11. Kautaha Fetu’utaki ‘a Tonga Fakamo’oni Kakato	Tala Fakakaukau ‘ikai
12. Poate Taulanga ‘a Tonga Fakamo’oni Kakato	Tala Fakakaukau ‘ikai

‘I he hili ‘a e ngāue ‘a e ‘Ātitá pea mo hono tuku atu ‘a e ngaahi ola ‘o e ‘ātita na’e fakahokó ko e ngaahi pisinisi ‘eni na’a nau tali mai ‘a e ngaahi fokotu’u ‘a e ‘Ātitá mo e ngaahi pisinisi na’e ‘ikai ke nau tuku mai ha’a nau tali ki he ngaahi fokotu’u ‘a e ‘Ātitá ‘oku hā ‘i he **Tēpile 11** ‘i laló.

Tepile 11, famamā’opo’opo ‘o e ngaahi pisinisi ‘o e Pule’angá na’a nau tali, *respond* pe ‘ikai *no response* ki he tohi ‘a e ‘Atitá.

Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá na’a nau tali

‘a e Tohi ‘a e ‘Atita

1. Komisoni Fakamafola Lea ‘a Tonga
2. Kautaha Veve ‘a Tonga
3. Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga
koloa ‘a Tonga
4. Kautaha Vaka ‘Otu Motu Anga’ofá
5. Poate Taulanga ‘a Tonga

Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá

na’e ‘ikai ke nau tali ‘a e Tohi ‘a e ‘Atita

1. Kautaha *Cable* ‘a Tonga
2. Kautaha Māketi ‘a Tonga
3. Kautaha ke pule’i ‘o e ngaahi
4. Poate Vai ‘a Tonga
5. Positi ‘Ofisi ‘a Tonga
6. Kautaha Kasa ‘a Tonga
7. Kautha Fetu’utaki ‘a Tonga

‘I hono fakamā’opo’opo hono ‘ātita’i ‘o e ngaahi kautaha ‘oku lisi atu ‘i ‘olunga’, na’a nau tofuhia kotoa pe ‘i he ngaahi ‘isiu kehekehe mo e ngaahi matavaivai’anga ‘i he fakahoko fatongia. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi matavaivai ko e ngaahi me’a angamaheni pe ‘oku hoko pe ‘i he ta’u ki he ta’u pea ko e konga ko e ngaahi ‘isiu mei’ he ngaahi ‘ātita kimu’a ne te’eki ai ke lava ha no solova pea ‘oku ‘I ai leva mo e ngaahi ‘isiū ‘oku hā fo’ou mai ‘i he ‘ātita lolotonga’. ‘I he **Tēpile 13**’ ‘oku ‘oatu ai ‘a e ngaahi matavaivai angamaheni ‘oku toutou hoko ma’u pe ‘i he ngaahi ta’u ‘ātita kimu’a.

‘Uluaki, tukuhau ‘oku ngāue’aki ‘oku hilifaki ‘i he sēvesí mo e fakatau ‘oku fakataha’i pe ia ‘i he pa’anga hū maí.

Uá 'ikai ke fakahoko hono sivi fakalotofale 'o e ngaahi fakamole 'oku kau ki ai 'e 'ikai ke lēkooti fakalelei 'a e ngaahi vausia kae pehee ki hono fakalalakalaka fakakalakalasi hala 'o e ngaahi fakamolé.

Tolú, kehekehe 'o e lau koloa he faka'osinga 'o e ta'ú pea mo e lēkooti 'i he sisitemí. Ko e palani laukoloá 'oku 'ikai fakahū taimi totonu ki he 'Ofisi 'o e 'Atita Senialé.

4. Fakamahu'inga'i fakata'u 'o e ngaahi koloa tauhi tukupaú. Kehekehe 'a e founa 'oku ngāue'aki pea mo e founa 'oku 'asi 'i he Tu'utu'uni Ngāué.

5. Ngaahi mo'ua 'a e kautahá 'oku 'ikai maau hono tānaki maí, kehekehe 'a e fika 'i he 'akauní mo e lisi 'o e kau mo'ua fuoloá ...

<010>

Taimi: 1110-1115

Kalake Tēpile :

.... 'o kau atu ki ai mo e ngaahi mo'ua tuku fuoloa 'oku 'ikai mahino 'e totongi mai.

6. Tauhi 'o e ngaahi lekooti – ngaahi pepa poupu (*source documents*) 'oku 'ikai maau hono tauhi mo faile.

7. Ngaahi sieke fuoloa 'oku te'eki ai ke toho mei' he pangikē.

8. 'Ika fakahoko lelei 'a e tohi taimi 'a e kau ngāué.

9. 'Ika ke faingamalie 'a e ngaahi koloa tu'upau 'a e ngaahi Kautahaki hono sivi'i

10. 'Ika faipau ki he ngaahi aleapau

11. 'Ika fakahoko lelei 'o e sivi tau'atāina.

12. 'Ika fakahoko lelei 'a hono vakai'i 'o e ngaahi fakafehoanaki 'o e fakamole mo e tohi pangike.

13. 'Ika ha lekooti ki hono fehikitaki holo 'o e ngaahi Va'a 'i motu ki Tongatapu.

Ko e ngaahi matavaivai pē *issue* eni ne 'asi fo'ou mai 'i he 'Atita lolotonga

1. Vakai'i 'o e lekooti fakapangikē - ngaahi fakahū pa'anga 'oku 'ikai ke 'asi 'i he lekooti fakapangikē

2. Ngāue'aki 'o e founa lēkooti fehū'aki fakapa'angá 'i he taimi 'oku ma'u mai 'a e pa'anga hū mai/totongi atu 'a e fakamole (*cash basis*) pea mo e fakatokanga'i 'o e ngaahi fehū'aki fakapa'angá 'i he lekooti 'o e pa'anga hū mai 'oku te'eki ai ke ma'u mai e pa'anga/lekooti 'a e fakamole 'oku te'eki ai ke fakahoko 'a e totongi (*accrual basis*)

3. Ngaahi mo'ua 'oku palanisi nekativi

4. Lau 'o e pa'anga – kehekehe 'i he pa'anga ngāue pea mo e foomu lau pa'anga
5. 'Ova 'a e palanisi fakamo'ua 'i he pangikē 'i he limiti
6. Fehikitaki 'a e kau ngāue (*staff turnover*) 'o 'ikai maau ai 'a e ngahai lekooti' ke ma'u 'e he 'Atita 'i he taimi totonu
7. Fakahū tu'o 2 ki he sisitemi
8. 'Ikai faile kakato 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue
9. Fe'ave'aki 'o e ngaahi koloa ki he 'otu motu 'oku 'ikai ha lekooti pau ki ai 'e tauhi 'i Nuku'alofa
10. 'Ikai mali 'a e lipooti fakamāhina pea mo e fakamatala pa'anga
11. Kehekehe 'a e fika 'i he Palanisi 'o e 'Akauni Fakapa'anga Fakaangaanga (*Trial Balance*) mo e

3.5. **Ngaahi 'ātita makehe.** Na'e fakahoko foki mo e ngaahi 'ātita ki he ngaahi sino 'oku 'ikai ko ha ngaahi pisinisi 'a e Pule'angá pea 'oku 'oatu ia 'i he Tēpile 15 'oku hā 'i laló.

Tēpile 15 Ngaahi sino makehe na'e 'ātita'í Sino na'e 'ātita'í Ola 'o e 'ātita

1. Poate ki he Pa'anga Mālōlō 'a e Fale Aleá - Tala Fakakaukau Kuo Fakamo'oni Kakato (*Unmodified Audit Opinion*)
3. Kautaha Tungī Koloneití - Tala Fakakaukau Kuo Fakamo'oni Kakato (*Unmodified Audit Opinion*) fika he lēkooti Pangikē

Konga 4, Fakatonutonu

'Eiki Sea : Kātaki pē Kalake te u ta'ofi koe hena koe'uhi ko 'etau taimi 'oku toe kongā 4 'a ia ko e fakatonutonu ko ia na'e fokotu'u 'e he Kōmiti ki he 'Atita 'a ia kuo ne tali pea mo e kongā fika 5 ko e sitepu hoko mo e fakamā'opo'opo. Fokotu'u peesi pē 'e1. Koe'uhi ko 'etau taimi Hou'eiki te u kole atu ke tau mālōlō kae toki hoko atu hono lau toenga Lipooti. Mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1140-1145

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Fale Alea. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Kole atu pē ki he kalaké ke hoko atu hono lau mai e lipooti, 'a ia ko e kongā 4, fakatonutonu ki he Lipooti 'Atitá 'a ia 'oku hā pē he **Tēpile 16** na'e tali he 'ateni 'Atita Senialé pehē foki ki he kongā 5 sitepu hokó mo e fakama'opo'opó mo e ngaahi fokotu'ú.

Kalake Tēpile: Tau hoko atu ‘i he peesi 20 konga F – Fakatonutonu ki he Lipooti ‘Atitá.

‘I hono vakai ‘i ‘e he Kōmití ‘a e līpooti ‘ātítá, na‘e fakatokanga ‘i ai ‘a e ngaahi fokotu‘u fakatonutonu ki he līpooti ‘ātítá ‘a ia ‘oku ‘oatu ‘i he Tēpile 16 fakataha pea mo e tali ‘a e ‘Ātita Senialé.

Tēpile 16:

Ngaahi Fokotu‘u Fakatonutonu ki he līpooti ‘ātítá

Kolomu ‘uluaki	-	Peesi
Kolomu hono ua	-	Fokotu‘u Fakatonutonu
Kolomu hono tolu	-	Tali mei he ‘Atita Senialé

Peesi 13, faka-Tongá, vii - ke liliu mei’ he “Ngaahi Fakatonutonu – Pa’anga Hū Mai” ki he Ngaahi Fakatonutonu ki he Fakamatala ki he Koloa mo e Mo’ua”

Tali mei he ‘Atitá

Na‘e tali ‘e he ‘Atita Senialé ‘a e ngaahi fokotu‘u fakatonutonu ko ‘ení.

Peesi 59, faka-Tongá -Ke tuku mai ‘a e liliu faka-Tonga ‘o e 3.3.33, 2.b ‘a ia ‘oku hā ‘i he peesi 59 ‘o e faka-Pilitāniá kae ‘ikai ke hā ‘i he peesi 64 ‘o e faka-Tongá.

Peesi 114, faka-Tongá – Ke tuku mai ‘a e liliu faka-Tonga ‘o e palakalafi ‘uluaki ‘o e 5.3.4 Kautaha Māketi ‘a Tongá (TMCL) ‘o hangé ko ‘ene hā ‘i he peesi 107 ‘o e faka-Pilitāniá kae ‘ikai hano liliu lea faka-Tonga ‘i he peesi 114 ‘o e faka-Tongá.

Tali mei he ‘Atita Senialé

Na‘e tali ‘e he ‘Atita Senialé ‘a e ngaahi fokotu‘u fakatonutonu ko ‘ení.

Peesi 133, faka-Tongá, konga 2.13 - Ngaahi fokotu‘u, pea ko e “Cr Kongokonga talifaki ‘o e senolaite” ko e “senolaite” ke liliu ki he “senoleita”. Na‘e tali he 'Ateni Senialé ‘a e fakatonutonu ko ení.

Peesi 137 Faka-Tonga, puha fika 2 ...

Eiki Sea: Kātaki pē kalake ‘oku mahino pē ‘oku tali kātoa ‘a e ngaahi fakatonutonú ka ke lau mai pē koe fakatonutonú he ko e tali ‘a e 'Ateni Senialé ‘oku tatau pē ki he toenga ‘ū fakatonutonú.

Kalake Tēpile: Peesi 137 Faka-Tonga, puha fika 2 - “KauMemipa” ke mavahe “Kau mei he Mēmipa”

Peesi 141 Faka-Tonga, konga 2.3, laine ua faka’osi – “...fakamatala pa’anga ki he ola ‘o e tupu tautaha...” ko e “tautaha” ke liliu ke “tautaha”

Peesi 143 Faka-Tonga, puha ‘uluaki: Fokotu‘u, palakalafi 1, laine faka’osi, “...talāsiti pea mo e ngaahi pa’anga...” ko e “m oe” ke tohi’i ke tonu “mo e”

Peesi 146 Faka-Tonga, konga 3.6 – “Fkatonutonu ki he ngaahi mo’ua ‘a e Kautaha” ko e sipela ‘o e Fakatonutonu ke tohi’i ke tonu “Fakatonutonu”

Peesi 147, konga 5.3 ...

<002>

Taimi: 1145-1150

Kalake Tēpile:

Peesi 147, konga 5.3	Palakalafi ‘uluaki, ko e fakahokohoko ke sipela ke tonu “fakahokohoko”. Laine tatau ai pe “...vausia na’e ‘ika tauhi..” ko e “‘ika” ke fakatonutonu ke “ ‘ikai”. Palakalafi tatau ai pe pea ko e faka’osinga ‘o e laine hono 2, ko e fo’i lea ko e “vakai’i” ‘oku sipela hala ke fakatonutonu “vakai’i”
Peesi 148 Fakatonga, konga 1.2	<ul style="list-style-type: none"> • Palakalafi 1, laine 1 “...lahi ‘o e ngaahi kolo, ko e lahi ‘o e koloa ‘i he lesisita...” ko e fo’i lea ko e “kolo” ke liliu ki he “koloa” • Fokotu’u laine hono 2 “... ‘o e lau kolonga ‘i he ta’u fakapa’anga ka hoko mai” ko e foi lea “kolonga” ke liliu ki he “koloa”
Peesi 149 Fakatonga, konga 1.4 konga 5.3.13, konga si’i 1.1	<ul style="list-style-type: none"> • “Ne’e lēkooti ‘e he FISA...” ko e fo’i lea ko e “Ne’e” ke liliu ki he “Na’e” • ‘Ova ‘a e palani fakamo’ua ‘i he pangikē he limiti, palakalafi 1, laine ua faka’osi, “... ‘e lahi ‘aki ‘a e palani ai fakamo’ua...” ko e fo’i lea “palaniai” ke liliu ki he “palanisi”
Peesi 150 Fakatonga, konga 1.5	“Na’e ‘i ai ‘a e kehekehe mei he hono fakahoa ‘o e palanisi...”, ko e fo’i lea “he” ke to’o mei he sētesi ‘o lau “Na’e ‘i ai ‘a e kehekehe mei hono fakahoa ‘o e palanisi...”
Peesi 154 Fakatonga, konga fokotu’u fika 4	“...Ka ‘i ai leva he felāve’i ha mēmipa...” ko e “he” ke liliu ki he “ha”.
Peesi 155, faka-Tongá	Ke tuku mai ‘a e liliu lea faka-Tonga ‘o e 5.4.1, palakalafi ‘uluaki ‘i he faka-Pilitāniá ‘a ia ‘oku hā ‘i he peesi

		146, ke fakahū ki he konga tatau ‘i he peesi 155 ‘o e faka-Tongá.	
Peesi 156 Fakatonga, kongá 2.1		Pa’anga Hū mai, palakalafi 2, laine hono ua fakamuimui “...’oku te’eki ke totongi mai ‘a ia na’e totou ke fakakau...” Ko e fo’i lea “totou” ke liliu ki he “totonu”.	

5. Sitepu Hokó

Koe’uhi koe’uhi ko e lahi ‘a e ngaahi fokotu’u kuo fokotu’u ‘e he ‘Ātita’i he līpooti, ‘oku fakahoko ‘e he Kōmiti’i ‘a ‘ene fokotu’utu’u ngāue ‘o anga pehé ni:

- i. Ke fakahū ‘a e līpooti ‘ātita’i ki he Fale Aleá ke alea’i pea;
- ii. Ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti’i ki he ngaahi fakataha mo e ngaahi Potungāue mo e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá fekau’aki mo e ngaahi palopalema, matavaivai mo e solova’anga ‘o e ngaahi ‘isiu ko ‘eni, pea ke taimi tēpile’i foki ‘a e ngāue ki hono fakalelei’i ‘a e ngaahi ‘isiu ko iá.

‘Oku hā mei he līpooti ‘ātita’i ko e ngaahi ‘isiu ko e ngaahi vaivai’anga tatau pea ‘oku hā mai ‘a e ‘ikai ke ‘iai ha tokanga makehe ‘a kinautolu ne kau ‘i he ‘ātita’i ke fai ha solova ‘o e palopalema. Pea ko e fehu’i ‘ia ‘oku faka’amu ke tali ‘i he fakahoko ‘e he Kōmiti’i ‘a ‘ene ngaahi fakataha mo e ngaahi sino na’e ‘ātita’i. Pea ko e hā na’e ‘ikai ke fakahoko ai ha ngāue fe’unga ke ‘oua ‘e toe hoko ‘a e ngaahi palopalema tatau. ‘E fai ‘a e vakai ki he ngāue ke fakahoko ‘i he kaha’ú ke ‘oua ‘e toe hoko ‘a e ngaahi vaivai’anga ko ‘eni pea ‘e fakahoko ‘a e vakai ki he ngaahi faingamalie hangé ko e ngaahi polokalama ako fakataukei ki hono fakahoko ‘a e ngāue. Pea ki he founa ke liliu ‘a e ‘ulungaanga (*behavior/attitude*) ke solova ‘a e palopalema ‘o hangē ko e vakai ki ha tautea mo ha faka’ai’ai ke lava ‘o fakalelei’i.

6. Fakamā’opo’opo mo e Ngaahi Fokotu’u:

Kuo kakato ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti’i ki he ngāue na’e tuku mai mei’ he Fale Alea’, pea ‘oku ‘oatu ‘a e ngaahi fokotu’u ‘a e Komiti’i ‘o anga pehe’ ni:

- i. Ke tali ‘a e Līpooti Fika 3/2023 ‘a e Komiti Pa’angá;
- ii. Ke alea’i ‘a e līpooti ‘Ātita’i ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Laó 2020/21 – 2021/22 fakataha mo e Fakalahi 1 mo e ngaahi fakatonutonu ‘oku hā ‘i he Konga Fika 4 ‘o e līpooti’i ni;
- iii. Ke tali ke hoko atu ‘a e kongá hono 2 ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti’i ki he līpooti ‘ātita’i ke muimui’i ‘a e ngaahi fokotu’u ‘a e ‘Ātita Senialé mo fokotu’u ha ngaahi founa ke lava ‘o solova’aki ‘a e ngaahi ‘isiu’i he līpooti’i.

Kalake Tēpile: Mālō ‘Eiki Sea.

<005>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Sea : Me'a mai Sea e Komiti Pa'anga – Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Sea tapu mo e Feitu'ú na pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Sea ko e kakato pē ena e ngāue pea 'oku ou fokotu'u atu pē hangē ko e fokotu'u na'e fokotu'u atu Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Fokotu'u ke fakatonutonu kau memipa he Km

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea tapu mo e Feitu'ú na tapu pea mo e kau Kōmiti Kakato. Sea ko 'eku fakatokanga'i hifo pē 'e he motu'a ni ia 'i 'olunga he *heading* kātoa 'o e ngaahi peesi 'a e kau Mēmipa e Fale 'a e Kōmiti 'oku ou tui pē 'oku tonu ke fakatonutonu. Mālō Sea. Sea 'i he peesi kotoa pē 'oku 'asi ai 'a e hingoa 'oku tonu pē ke to'o mei ai. Mālō 'i he *heading* ko ena ko ē 'i 'olunga.

'Aisake Eke : 'Io Sea. Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Fale Alea. 'Io mahalo ko e toe foki eni ke fai ha tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na ki he fetongi 'a e Fakafofonga Fika 10 kuo pekia. Mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai e Minisitā Pa'anga.

Poupou mo fokotu'u mei he Pule'anga ke tali Lipooti fika 3/2023 Komiti Pa'anga fekau'aki mo e lipooti 'atita

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu atu ki he 'Eiki Sea e Fale Alea, tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea kae 'atā ke fai atu pē ha fakahoha'a koe'uhi pē ko e lipooti ko eni. 'Uluaki pē 'oku 'oatu 'a e fakamālō ki he Sea Kōmiti Pa'anga kae 'uma'ā 'a e Kōmiti he ngāue ko eni kuo fakamā'opo'opo 'o 'omai ko eni ki he Fale Alea 'o Tonga. 'Oku poupou pē 'a e motu'a ni ia ki he ngaahi fokotu'u ko eni ki he ngaahi me'a ke fai hono alea'i.

Ko hono 2 pē 'oku 'i ai e fakamālō lahi ke faka'ilonga'i e ngāue lahi fakahoko 'e he 'Atita Seniale kae 'uma'ā 'a e kau ngāue 'Ofisi e 'Atita Seniale hono fakahoko e ngaahi ngāue ki he ngaahi ta'u lahi ko eni he ngaahi lipooti ki he 'Atita'i 'o e ngāue fakapa'anga ki he ta'u 2021/2122. Kae 'uma'ā hono lipooti 'o e ngāue 'i he fai fakapatonu ki he lao 'i he ngaahi ta'u lahi ko eni kuo fakahā mai ki he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga. Kau ai mo e ngaahi ngāue ki he ngaahi poloseki langa fakalalaka 'oku fakahoko kae 'uma'ā foki 'a hono 'atita'i fakapa'anga 'o e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga. Pea 'oku fakamālō lahi ki he 'Atita Seniale mo 'ene kau ngāue 'i he ngāue lahi mo 'omai e lipooti lelei ko eni, mo fakahoko mai 'a e ola 'o e sivi faka'atita kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi vaivai'anga 'e ala fai ki ai ha tokanga.

'E Sea 'oku ou fakatokanga'i 'aupito e Potungāue kae 'uma'ā e Pule'anga 'a e ngaahi vaivai'anga ko eni kuo fakahoko mai mo e ngaahi me'a kuo fakahoko pea kuo 'osi kamata atu pē ngaahi ngāue. Hangē pē 'oku ha 'i he lipooti 'a e Kōmiti Pa'anga lahi 'a e ngaahi me'a heni ko e ngaahi matavaivai pē 'oku talu 'ene tuku'au mai mei mu'a pea 'oku lolotonga fakahoko 'e he Pule'anga ha ngāue lahi ki hono fakapapai' ke fai ha ngāue ki he ngaahi Potungāue kae 'uma'ā pē 'i loto 'i he Potungāue Pa'anga. Ko e ngaahi ngāue ko eni ke 'oua 'e toe ha mai 'i he ngaahi Lipooti 'Atita ka hoko mai. Ko ia 'oku 'oatu ai 'a e fakamālō ko eni ki he 'Ofisi

'Atita Seniale kae 'uma'ā 'a e Kōmiti Pa'anga he ngāue ko eni, pea 'oku ou pou pou atu mo fokotu'u atu Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki hangē pē ko e fokotu'u ko eni 'oku pou pou'i 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea 'oku 'omai 'e he Sea 'o e Kōmiti Pa'anga Tongatapu 5, fokotu'u mai ke tau tali 'a e lipooti ko eni. 'A ia ko e lipooti ia'a e Kōmiti Pa'anga mo 'ene ngaahi fokotu'u 'oku ha atu pē 'i he'etau *screen*. Ko 'ene 'atā pē ia faingamālie leva ke tau tālanga'i 'a e Lipooti 'a e 'Atita 'a 'oku fokotu'u mai 'a e Lipooti ko ē 'a e Kōmiti Pa'anga. 'Eua 11.

Fokotu'u ke tali Lipooti Komiti Pa'anga pea tukuhifo Lipooti 'atita ki he Komiti Pa'anga

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea pea 'oku ou fakamālō ki he ngāue ko eni 'a e Kōmiti Pa'anga ko u fai hono fakafoki mai he lipooti ko eni. 'Oku toe mahino ange ai 'a e ngaahi *issue* hono fakamatala'i. Ka ko e fokotu'u atu pē mu'a Sea pē 'e lava ke tau tali ā 'ae lipooti ko eni kae tukuhifo mo ia ki he Kōmiti Kakato ke fai ha fakafehu'i mo ha tālanga. Koe'uhi 'oku ki'i lahilahi 'a e ngaahi *issue* ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga ka 'oku mahalo 'e lelei ange hano tukuhifo ki he Kōmiti Kakato 'osi ha'atau tali ke fai ai ha tālanga fakataha pea mo e Lipooti ko ia 'a e 'Atita. Mālō.

<008>

Taimi: 1155 – 1200

'Eiki Sea: ... Fakama'ala'ala atu pē Hou'eiki ko 'etau pālōtī eni 'e lipooti 'e he Komiti Pa'angá. Ko 'etau tali pe lipooti ko iá ko 'etau tali ia ke tukuhifo ke tau alea'i he 'oku kau ia he fokotu'u e komití. Kole atu pe ki he kalaké ke tau pālōtī. Tongatapu 4

Mateni Tapueluelu: 'Io Sea, tapu mo e Feitu'u na ko e fokotu'u atu pe ke tali Sea kae lava ke tuku hifo, mālō.

Pālōtī tali Lipooti fika 3/2023 Komiti Tu'uma'u Ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga e Pule'anga

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto tali 'a e Lipooti Fika 3, 2023 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Vaea Taione, Veivosa Light of Life Taka, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nopele Tu'ilakepa. Loto kotoa e Hou'eiki ko eni ki ai Sea ko e toko 20.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'a ia 'oku mou tali 'a e Lipooti Fika 3/2023. Pea mou toe tali pe ke alea'i 'a e lipooti e 'Atitá pehē foki ki he ngaahi fakatonutonu ko eni 'oku fakahū mai ki he konga 4 e lipootí. Pea mo tali ke hoko atu e ngāue 'a e komití fakatatau ki he'enau fokotu'ú

ke muimui'i e ngaahi 'isiu ko ē 'oku 'ohake 'e he 'Atita Senialé mo e ngaahi potungāué. Ke feinga'i ke solova'i e ngaahi palopalema 'oku toutou hoko he ta'u pe ki he ta'u.

'I he'ene pehē Hou'eiki tau hoko atu leva ki he Līpooti 'a e 'Atita Senialé.

'Eiki Palēmia: Sea, kātaki pe ko e fakama'ala'ala pe, 'oku 'ikai ke tukuhifo ai pē ki he Komiti Kakatō hangē ko e kole ko eni 'a 'Eua ke fai ha feme'a'aki ai. Kae hoko atu ia ki he 4.2

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Palēmia ko 'eku foki pe eni ki he'etau 'Asenita ko ē kimu'á ke fakapapau'i e tu'unga 'oku 'i ai e līpootí. 'E Hou'eiki na'e fakahū mai e līpooti ko eni he 'aho Tūsitē 'aho 8 'o 'Aokosí pea tukuhifo meí he Fale Aleá ki he Komiti Pa'angá. Pea ko eni 'oku fakafoki mai, kole atu ki he kalaké ke tau pālōti.

Pālōti 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti 'Atita ki he Ngaahi Fakamatala Pa'anga e Pule'anga

Ko ia 'oku loto ke tali ke tuku hifo e līpooti ko eni ki he Komiti Kakato, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Light of Life Taka, Vaea Taione, 'Eiki Nopele Tu'ilakepa. 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, Loto ki ai toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea

Fakamatala Fakata'u Potungāue Tamate Afí &Me'a Fakafokifā 'a Tongá 2021/22

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, tau hoko atu ki he Fika 4.2 'etau 'Asenitá ko e fakamatala fakata'u 'a e Potungāue Tamate Afí mo e Me'a Fakafokifā 'a Tongá 2021/22. Kalaké ke lau mai e tohi fakahū mai'aki e līpootí.

Kalake Tepile: 'Ulu'i Tohi pe 'a e Potungāue Tamate Afí mo e Me'a Fakafokifā 'a Tongá

15 'Aokosi 2023

Lord Fakafanua
Sea Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa
Tonga.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea,

Fakatatau ki he Lao Fakatonutonu Fika 2, Lao Fika 20, 'o e 2010 'o e Konisitūtone 'o Tongá, kupu 51 (5). 'Oku fiema'u ai ki he Minisitā Polísí ke ne 'oatu ha fakamatala fakata'u ki he Fale

Alea ‘o Tonga ‘o felāve’i mo e ngaahi ngāue ‘a e Potungāue Polisi, Tāmāte Afī mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tongá na’e fakahoko ‘i he ta’u kuohilí.

‘Oku ‘iloa ‘a e tohí ni ko e fakamatala fakata’u fakapa’anga ‘a e Potungāue Tāmāte Afī mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tongá ‘a ia ‘oku fakamatala ...

<010>

Taimi: 1200-1205

Kalake Tēpile: ... fakamatala fakaikiiki ai ki he ngaahi ngāue na’e fakahoko ‘e he Potungāue Tāmāte Afī mo e Me’a Fakafokifā ki he Ta’u Fakapa’anga 2021/2022.

‘Oku ou fiefia pea mo faka’apa’apa lahi ki he Feitu’u na kae ‘oatu ‘a e Fakamatala Fakata’u Fakapa’anga ‘a e Potungāue Tāmāte Afī mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tongá ki he ta’u 2021/2022.

Fakamo’oní,

‘Eiki Palēmia, Hu’akavameiliku

‘Eiki Minisitā Polisi, Tāmāte Afī mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tonga.

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Fakama’ala’ala he Fakamatala Fakata’u Potungāue Tamate Afī mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tongá 2021/22

Eiki Palēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá, fai atu pē ha ki’i lave vave pē fekau’aki pea mo e lipootí ni. Hangē pē ko ia na’e lau atu ‘e he kalaké ko e Lipooti eni ‘a e Potungāue Tāmāte Afī mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tongá ki he 2021/2022. Te u to’o me’a lalahi pē. ‘Oku ‘i ai e kongā hena ‘e 5 ‘a e potungāue ‘oku ‘asi pē he peesi 4. Ko e fakahoko fatongiá, ako mo e fakalalakā, ngaahi me’a fakafokifā, malu’i ‘o e koló kae ‘uma’ā ‘a e velá. Ko u tui ko ha ngaahi fika mahu’inga pē hena ke tuku atu ki he Hou’eiki Mēmipá. ‘Oku fakakouti foki ‘a e ngaahi me’a pē ala hoko ‘oku fai ha ngāue ki ai ‘a e va’a ko ení pe ko e potungāue ko ení.

‘A ia kouti 1-14 ‘asi eni he peesi 5 Sea ‘a ia ‘oku, kae fakafiefia pē ‘i he lipooti ko ení na’e ki’i holo ‘a e vela ko eni ‘a e ngaahi falé pe ko e nofo’anga mo e alā me’a pehē mei he 81 ‘i he 2020/2021 ki he 57 pē ‘i he 2021/2022. Kae toe hiki hake foki ‘a e vela ia ko eni hangē ko e vao mo e ‘ū alā me’a pehē mei he 117 ki he 169. ‘A ia fakakātoá leva na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a na’e hoko fakakātoa he 2021 ‘e 239, na’e hiki hake ia ‘o 271 ‘i he ta’u ko eni ‘oku lipooti mai aí. ‘I he peesi ko ē hoko maí ko u tui ko e fika pe ia mahu’inga ia ‘e taha ko u pehē ko e fakamole ki he ngaahi me’a ko ē na’e hoko ‘i he 2020/21 na’e fe’unga pea mo e 1.9 miliona. Ka ko e fakamole ko eni ki he 21/22 fe’unga mo e 2.6 miliona.

Ka ko e pa’anga ko ē ‘oku tau pehē na’e faka, na’e haofaki mei he ngāue ko eni na’e fai ki aí 400000 ‘i he 2021 kae 3.5 miliona ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni ‘oku lipooti maí. Fakafuofua foki e kau ngāue ‘e toko 153 ‘a e potungāue ni ‘oku nau fakahoko fatongia ‘i he ngaahi tapa kehekehe ko ení Sea. Ko ia pē kae fokotu’u atu ai pē ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha toe fehu’i. Mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u tukuhifo ki he Komiti Kakato Fakamatala Fakata'u Potungāue Tamate Afī mo e Me'a Fakafokifā 'a Tongá 2021/22

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea. Sea ko e kole atu pē ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakatō. 'Oku 'i ai e ngaahi 'ū me'a kuo hoko 'i māmani Sea kau ai 'a e vela ko eni na'e hoko 'i *Hawaii* pea 'oku fiema'u ia ke fakapapau'i 'oku tau mateuteu ki he ngaahi liliu ko ē 'oku hoko ki he 'eá. Hā eni ia 'i he peesi 34 ko ē 'a e lipootí Sea, 'oku fiema'u ia ke fai ha tokanga ki ai pea 'oku kole atu ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sai pe ia Sea. Ko e me'a pē foki eni ko e 21/22 ka 'oku sai pē ke fai ha feme'a'aki ki ai he mateuteu 'a e potungāué, ka ko e lipooti pe eni ia he ta'u atū. Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke tau pālōti. Tongatapu 5.

Fokotu'u ke fetongi mēmipa he Komiti Pa'anga

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Seá kae 'atā, pea fakatapu ki he Hou'eiki Fale Aleá. Sea ko e me'a, hū hala atu au heni. Ko e 'ai pē au ke 'i ai ha'aku ki'i fetongi he komiti 'a e Mēmipa Komiti Pa'angá ke toki me'a pē ki ai hono taimi. Mālō.

'Eiki Sea: Ko ia. 'A ia koe'uhí ko e talu pē me'a mai 'a e Fakafofonga fo'ou ko eni 'a Tongatapu 10 na'e fai pē e ngāue pea mo e Kalaké ke toe fokotu'utu'u e kau Mēmipa ko ē 'ū komití. Nau 'osi kole ange pē ki ai ke feinga'i ke fakakakato pē 'aho ni kae toki fakahū mai ki he 'asenita ngāue 'a e Falé ka tau ngāue ke tukuhifo e 'ū lao ko ení ki he Komiti Kakatō.

Pālōti'i 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Kakato Fakamatala Fakata'u Potungāue Tamate Afī mo e Me'a Fakafokifā 'a Tongá 2021/22

Ko ia 'oku loto ke tali ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakatō, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa ...

<002>

Taimi: 1205-1210

Kalake Tēpile: ... , 'Eiki Nōpele Nuku, loto kotoa 'a e Hou'eiki ko eni ki ai ko e toko 20.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'etau ngāue ko eni 'i he Komiti Kakato kole atu pē ki he Sea 'o e Komiti Kakato ke fakatokanga'i 'oku mu'omu'a pē 'a e ngaahi līpooti ko ē mei he 'u komiti, hoko hake ki ai 'a e Līpooti Fakata'u ko eni 'a e 'Ofisi Palēmia, *MEIDECC*, Ngaahi Ngāue Lalahi, Pisinisi 'a e Pule'anga, Potungāue Mo'ui, Potungāue Takimamata, pea toki faka'osi

leva ki he Potungāue Tāmate Afi, toki fakamuimui ai ‘i he, ‘a ia ‘e hū ‘a e Tāmate Afi ‘i he 5.9, 5.10 leva ‘a e Līpooti ‘a e ‘Atita, pea toki 5.11 leva ‘a e Fokotu’u Faka-Fale Alea.

Ka neongo ‘oku 5.10 ‘a e Līpooti ‘a e ‘Atita ‘oku ‘atā pē ke fai ‘a e feme’a’aki ki ai ‘i hono alea’i ‘o e ‘u Līpooti Fakata’u he ‘oku nau felāve’i, ko e ‘uhinga ‘oku ‘ave ai kimui ‘e toki fakapapau’i pē ‘a e Līpooti ‘a e ‘Atita hili ‘a e ngāue ki he Ngaahi Līpooti Fakata’u.

Hou’eiki ‘oku toe ‘etau miniti ‘e 5, ‘oku ou tui mahalo ‘e lava pē ke fai ha ngāue ‘i he Komiti Kakato ‘i he fo’i vaha’a taimi ko eni.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele,

Lord Tu’ilakepa: Tapu mo e Feitu’u na ‘oku ou kole atu au ke tau mālōlō, ko e miniti ‘e 5 ia ‘oku hangē pē ko ē ha’ate pehē hake pē pea te toe hifo mai. Kole atu ke tau mālōlō ‘oku hangē ko ē ‘oku, pea kapau ‘oku ‘ikai na’a ko ha taimi eni ke ‘ai ha ki’i talatala mahaki, fanga ki’i taimi pehē ni Sea. Fokotu’u atu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Poupou atu Sea mo’oni ‘a e me’a ‘a e, ke ke me’a hifo pē ki lalo, pea ke toe me’a hake pē ki ‘olunga he fo’i miniti ‘e 3 pē ko eni ‘oku hoko mai. Mālō.

‘Eiki Sea: ‘Oku ou tui pē ‘oku tau ‘osi felotoi pē Hou’eiki kole atu ke toloi ‘a e Fale ki he 2.

(Mālōlō – Toloī ki he 2).

<005>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Tokoni Sea e Fale Alea (Lord Tu’iha’angana)

‘Eiki Tokoni Sea : Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Pea ‘oku ‘i ai e ki’i fatongia ‘oku lolotonga mo’ua ki ai e ‘Eiki Sea, ka ko e kole mai pē ke fakahoko atu e ke kole pē ki he ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato. Tau hoko atu e ngāue ki he Kōmiti Kakato, kae kamata’aki mu’a e Lipooti ko eni ‘a e ‘Atita mei he Kōmiti Pa’anga, kamata ‘aki e Lipooti ko ia mei he Kōmiti Pa’anga.

‘Eiki Tokoni Palēmia : Sea ki’i fakahoha’a atu Sea.

‘Eiki Tokoni Sea : Mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia : Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Fale Alea. Ko e kole Sea ko e Lipooti ko eni ‘a e Toutai hangē ko ia ko e ‘asenita ongo Lipooti ko eni ‘e 2. Na’e pau ke fai e kole tokoni ki he tokotaha na’e ngāue lahi ki hono fokotu’utu’u e ngaahi Tu’utu’uni ko eni. Pea kuo lava faingamālie hono taimi pea na’a ne ‘i heni ‘aneafi pea toloi a e me’a pea toe foki, ka ‘oku toe ‘i heni he ‘aho ni. Ka ko ia ‘oku Pule ‘i he’emau Va’a Konifelenisi...

‘Eiki Tokoni Sea : Sai pē ia Tokoni Palēmia mahalo ‘oku mahino pē ‘oku ‘i heni ‘a e kau ngāue ko ia, pea ‘oku lolotonga lele ‘a e feme’a’aki ‘ihe Lipooti ko ia ke faka’osi ia ke faka’osi ā ia ‘i he me’a ko ia ka tau ... Sai pē ia. Mo’oni pē ia na’a ku toki lave’i hake pē ka ko e me’a pē ia na’e fakahoko maí. Ka ‘oku mahalo ‘oku fakapotopoto ange pē ia ke faka’osi ā ia he ‘oku lolotonga lele e feme’a’aki ai mo e ‘i heni si’i kau ngāue ko ena ‘oku nau tokoni maí, kae toki ka lava ia pea toki hoko atu leva foki ki he Lipooti ko eni ‘a e Kōmiti Pa’anga mo e Lipooti ‘a e ‘Atita, ko e ‘uhinga he ‘oku fekau’aki lahi mo e me’a ko eni. Ka ‘oku sai pē ia ‘e Hou’eiki.

Kole pē ki he Sea e Kōmiti Kakato ke faka’osi ā ē ka tau toki foki leva ki he Lipooti ki he Kōmiti Pa’anga fekau’aki mo e ‘Atita, pea toki hokohoko atu ai pē pea mo e lipooti ‘e taha ko ena mei he Kōmiti pea toki hoko atu ‘e ngaahi Fakamatala Fakata’u. Liliu e Fale Alea ‘o Kōmiti Kakato.

(Ne me’a mai leva Sea e Kōmiti Kakato – Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

<008>

Taimi: 1420 – 1425

Sea Komiti Kakato: ... Tapu pea mo e Tokoni Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapinetí. Tapu atu ki he Hou’eiki e Fonuá kae ‘uma’ā e kau Fakafofonga e kakaí pehē ki he kau ngāue kae ‘uma’ā e kakai e fonuá ‘oku nau me’a mai he ngaluopé.

Mālō ho’omou laumālie tau toe ma’u ki he ho’atá ni. ‘Io ko e angamaheni ia ‘o ‘etau ngāué, ‘oku ‘i he komiti ni e ngaahi ngafa fatongia lahi faufaua ki hono talanoa’i pe ko hono feme’a’aki fekau’aki pea mo e ngaahi ‘isiu lahi e fonuá ni. Pea ‘i he’ene pehē Hou’eiki. Ki’i fakataukei atu pe kamoutolú koe’uhí na’a tau ‘alu fakakupukupu foki. Pea ko u kole atu Hou’eiki te tau hokohoko atu pe he ‘alu fakakupukupú. Hangē pe ko e me’a na’á ku lave ki ai he ‘aho ko ē ka ‘oku ‘i ai pe ha me’a ia ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku tokanga ki ai. ‘E ‘ikai tapu ke ke me’a mai ‘o fekau’aki mo e fakalukufua pe ko e kupu ‘a ia ‘oku tau ‘osi fakalaka ki ai. Kei ‘oatu pe faingamālie kiamoutolu kau Memipá.

Alea’i kupu 15-21 Tu’uutu’uni fekau’aki mo e Laiseni & Faama’i Toutai

Na’a tau ngata foki he kupu 15, ‘a ia ko e Fakafofonga Fika 7 pe ia na’á ne me’a fekau’aki pea mo e mātu’aki mahu’inga ‘aupito, ‘aupito. ‘Uluaki ‘oku ‘i ai ‘a *a* mo *b*. Ua, ‘oku ‘i ai ‘a *a* kia *g*.

Hou’eiki hokohoko atu, kupu 16. Foaki ha laiseni ki he fale ngaohi’anga ika faamá, ko ‘ene ‘ikai pe toe ‘i ai ha me’a ‘oku me’á pea mou fokotu’u mai ka tau, ‘i ai ha pou pou, ‘io ‘i ai e pou pou 17. Hangē ‘oku mou tokanga moutolu ki he ‘Atitá kae ‘ikai ke mou tokanga ki he fo’i laó ē. ‘I ai ha pou pou, 18 fakafo’ou ha laiseni ki he fale ngaohi’anga ika, faamá. ‘I ai mo e pou pou, 19, ngaahi tu’unga ‘o e laisení. Pou pou kongá 7 ‘a ia ko e laiseni hū atu ‘o e ika faamá.

Me’a na’e tokanga ki ai ‘a Fakafofonga Fika 2 ē ... 3, 12. 20 Kupu 20 ‘i ai ha pou pou. Kupu 21

Paula Piveni Piukala: Sea, ki’i

Sea Komiti: ‘Io me’a mai Tongatapu 7 kupu 21

Tokanga ke 'oua ha'iha'i faingamālie ke ma'u ha totongi lelei ngaahi kominiutī he faama ika

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fakalave fakalukufua pe Sea he ko u, na'á ku tali ke 'ohake 'a e fo'i laiseni ko ē. He ko e me'a ia na'á ku 'uhinga ki ai 'aneafi, ko e fo'i laiseni 'oku 3. Laiseni *exporter*, laiseni *processing* pea mo e laiseni faama. Hangē pe ko 'eku fakamalanga 'aneafi, 'oku mahu'inga e me'a ko ení ke tau fakakaukau lelei ki ai. Ko e taukave na'e 'omai mei Ha'apai 12 koe'uhí ko e hu'u 'a e fo'i kupu (2) 'o e kupu 20, kupu 14 pea mo e kupu 6 'oku nau *consistent*. He 'oku hanga he 'e fo'i kupu (2) ia 'o ta'ofi ke 'ikai te ke toe lava koe 'o ma'u ha'o laiseni *exporter*, pe ko ha'o laiseni *processing* kae 'oua leva kuo 'i ai ha'o faamá, ha'o laiseni faama. Koe faingata'a'ia'anga ia 'oku ou sio ko ē ki ai pea hangē pe ko 'eku fakalave ko ē na'á ku fai 'aneafi, 'e lava leva 'e he fo'i founga ngāue ko ení 'o ...

<010>

Taimi: 1425-1430

Paula Piveni Piukala: ... *control e price* pea *disadvantage* leva 'a e kau faamá mo e kau *SMA* e ngaahi *community*. He 'oku 'ikai ko e *SMA* kotoa pē pe ko e faama kotoa pē te ne lava 'o *export* pe ko e *process*.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Ko e me'a ko ē ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga ko e palopalema ia 'oku lolotonga hoko ko ē 'i he taimi ni. Hangē ko ení, ko e taimi ko ē 'o e mokohunú 'oku kau ia 'i he alepau ko ē e *sites*. Pea 'oku tu'utu'uni ia pea 'oku tau toki faka'atā fakataimi pe ia. 'I he faamá kuo pau ke ke fāma'i e mokohunú pea 'e 'atā leva ke ke *export*. Ko e ngaahi laiseni ko ē kuohilí na'e feinga 'a e potungāué ke ne *control e price* 'oku 'ave 'aki ko ē ki he kakaí 'i ha *price* 'oku ma'olunga. Na'e 'ikai tali ia 'e he ni'ihi ko iá. Ko e me'a leva ko ē na'e hokó ko 'ene foki 'o 'atā pea ko e me'a ia ko ē 'oku 'ai ai ko ē faamá ke lava 'e he fanga ki'i *community* ko ē e *SMA* pea mo e ngaahi ni'ihi ko ē 'oku laiseni ki he faamá 'o ma'u 'enau *price* totonu 'oku totonu ko ē ke nau 'i ai. 'Oku 'ikai ke ngaue'aki ia ki he *benefit* 'a e *middle man*. Feinga'i ko e feinga ia 'oku taumu'a ki ai 'a e potungāué he lolotonga ni 'Eiki Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Faka'ofa'ofa pē ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: 'E Sea. 'Oku te'eki pē ke 'uhinga lelei kia au ka ko e fakakaukau ia ko e tu'u ko ē e kupu si'i (2) 'oku ne loka'i 'e ia ia 'a e ma'u laiseni ki he *exporter* mo e *process* ki he kau faamá pē. Ko e faka, ke ki'i fakama'ala'ala mai angé Minisitā pe 'oku ne *anticipate* 'e 'i ai, 'e lava pē he kau faama kotoa pē 'o *export* pea mo *process*.

'Eiki Tokoni Palēmia: Manatu'i ko e Tu'utu'uni ko ení 'Eiki Sea ki he faamá pē. Ko e mokohunu angamaheni 'a ē ko e ma'u mai ko ē ngaahi *juvenile* mo e me'a ko iá. 'Oku fakataimi pē taimi ko ē ke toki fakangofua mo faka'atā ke lava 'o *export* he kuo kau ia 'i he Tu'utu'uni ko ē 'a e *sites* ki hono malu'i. Ka ko e taha ia e ngaahi 'uhinga 'oku pau ke savea 'e he potungāué ia 'a e ngaahi ma'u'anga mokohunu e ngaahi motú kātoa pe 'oku lahi fe'unga pea toki faka'atā. Ko eni ko e 'uhinga eni ia ki he faamá 'Eiki Sea ke fakangatangata pē 'a e

laiseni ki he ni'ihī 'oku faamá koe'uhi ke malu'i 'a e mahu'inga ke ma'u 'e he tangata Tongá 'a e mahu'inga 'oku fe'unga ki he'ene koloa 'oku ne faama'i. Mālō 'Eiki Sea.

Tokanga ke tau'atāina taha faama ke fakatau atu pē 'ikai 'ene ika 'oku faama'i

Mo'ale Finau: Sea ki'i tokoni atu. Sea ko u tui ko e 'uhinga ko ē 'a e Fakafofongá pe te tau lava 'o *guarantee* 'e fie *export* 'a e taha faama kotoa pē. Ko e 'uhingá tau pehē, kapau 'e loka 'a e laiseni ki he tama pē 'oku 'i ai 'ene faamá. Talamai angé he 'aho ní 'e ma'u he tama faamá 'a e *expert* ko ē kuo pau ke nau, ki he *export* pe ko e fie faama 'ata'atā pe ia. 'A ia ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'á Sea, 'a ia 'oku meimei ko e laumālie ko ē 'o e fo'i māketí ke 'atā. Ko e 'uhingá he 'oku 'ikai ke, he 'ikai ke tau hanga tautolu 'o fakamālohi'i e tama faamá ke *export*. Ke tukuange angé fo'i tau'atāina ia ko iá, ko ia ko e mahalo ko e poiní ia Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku tau'atāina pe ia 'Eiki Sea ka 'e 'omai e motu'a *middle man* ke *partner* ia mo ē faamá 'i he laiseni 'a e faamá ke ne ma'u ha mahu'inga 'oku sia'a.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Ko e 'uhinga'i ko ē 'a e motu'á ni 'e, tatau pē kupu 14, kupu 16 pea mo e kupu 20 (2) Sea. Hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 7, laiseni faama, laiseni *process* pea mo e laiseni *export*. 'O kapau 'e, he 'ikai ke te *fulfill* kita ke te laiseni faama he 'ikai pē ke faifaiangé kuo te ma'u kita ha laiseni *processing* mo ha laiseni *export* ...

<u>Sea</u>	<u>Komiti</u>	<u>Kakato:</u>	Tonu	ia
------------	---------------	----------------	------	----

<002>

Taimi: 1430-1435

Kapelieli Lanumata: ... kapau te te kuo te fakakaukau ke te *export* kuo pau ke te laiseni faama, pea laiseni *processing*, 'i he ma'u ia 'a e motu'a ni ke toe ki'i fakaikiiki mai he fo'i kongá ko ia he 'oku ou ma'u tatau au pea mo e Fakafofonga Tongatapu 7 ki he 'u ha'iha'i ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea koe'uhi ko e ngaahi *community* mo e kakai ko ē 'i Tonga ni te nau, mo ha ni'ihī te nau fai 'a e faamá koe'uhi ke *sustain* 'a e *resource* ko eni, pea 'oange leva 'a e laiseni mo e, kapau leva 'oku 'i ai ha *middle man* 'oku fiema'u 'e ia ke fakatau 'ata'atā ha'u ki he *community* ke nau talanoa ki ha mahu'inga 'oku sai. He 'ikai ke 'alu tokotaha ia, kuo pau ke foki ia ki he *community*.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u ki'i...

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a mai 'a Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Ko ia 'oku ou loto pē ke toe ki'i mahino ange 'e Sea, tau fakatātā pē tau pehē ko e tō hina, 'i ai 'a e fa'ahinga te nau uta hina nautolu ka 'oku 'ikai ke nau tō hina. Meimei fa'ahinga fakakaukau pehē, he 'ikai ke 'i ai ha taha ia, 'a ia 'oku tau pehē kuo pau ke ke tō hina ka ke toki uta hina. Ko 'eku 'ai angé ke toe ki'imahino ange, kuo pau ke ke faama ika ka ke toki uta pe ko e *process* 'a e ika ko ē he faama pē. Ko e toe me'a ko eni Sea 'oku ou, 'a eni fakamuimui 'oku me'a ki ai 'a e Tokoni Palēmia, ki he pehē ko ē ko ha taha 'a ia 'oku 'ikai ke

faama kae ha'u ki he komiuniti, ko hai ia 'a e komiuniti ko ia? SMA ia. 'Oku ou loto ke ki'i fakamahino mai ia kātaki.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e meimei ko 'ene tu'u he taimi ni 'oku meimei kakato 'a e ngaahi kolo 'i he SMA, pea 'i ai 'a e fanga ki'i *project* 'a e komiuniti takitaha. Ka ko e faka'amu ia he ko e taimi ni hangē ko 'eku lave ko ē 'anenai, na'e feinga 'a e potungāue ke 'ai 'a e mahu'ingā ke ma'u ha seniti 'a e kakai. Taimi ko ē na'e faka'atā ai 'a e mokohunu ko e laiseni ia na'e ma'u pē ia 'e he kau Tonga fo'ou. Pea ko e me'a ko ē na'e iku ki ai, ko 'enau pule 'a nautolu ia he mahu'inga, 'o 'alu ia 'o fu'u kovi 'aupito. Ka na'e 'ikai ke toe 'i ai ha fili, 'a e kakai 'o e fonuā kuo pau ke nau kau pē ki ai koe'uhi ke ma'u ha'anau sēniti.

Ko e founga ko eni 'i he faamá ko e feinga'i ke malu'i 'a e Tongá, pea kapau leva 'oku 'i ai ha taha muli 'oku fie ha'u pē 'ai, ko e Tonga ko ē 'e ma'u 'ene laiseni he 'oku 'i ai 'ene faama, 'a ia ko e fanga ki'i komiuniti ia. Kuo pau leva ke nau talanoa fakalelei ki he mahu'inga 'o e *resource* ko ia. Ko e 'uhinga 'a e fakakaukau ko eni ko e *benefit* mo e lelei 'a e Tonga, 'e 'ikai ke tau toe kei 'ave pē ki ha ni'ihi ke nau 'ave 'a e koloa 'o e fonua ni. Tau fakatā pē ko e ta'u ni, mau faka'atā 'a e laiseni mamata tofua'a ke tokolahi ange koe'uhi ke kau mai mo e Tongá 'i he pisinisi ko ia he na'e ma'u pē ia 'e he kau muli.

Pea 'oku me'a ko ē 'oku mahino 'i he taimi ni, fonu 'a e nofo'anga kotoa pē 'i Vava'u, natula ia 'o e laiseni ko eni, fiema'u ke ma'u ha sēniti 'a e kakai mei he koloa 'o e fonuā.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu pē 'Eiki Sea, kole pē ki he Tokoni Palēmia ke laumālie lelei pē, he 'oku tau, taumu'a kotoa pē ki he fo'i me'a ko ē 'oku ne fakamatala mai ke lelei ki he kau faama. Ka 'oku ne fakamatala mai 'e ia 'i he fo'i *scenario* 'oku ne tukuange ke lahi 'a e laiseni 'i he mamata tofua'a, ka 'oku 'omai 'e he kupu si'i 2 ia ke fakasi'isi'i, ke 'ai 'oku natula *discriminatory* pea mo toe natula *monopoly*.

'I he fakakaukau ko eni na'e 'ohake, Sea ka u 'oatu pē ki'i fakatātā *practical* ko eni pē 'e ki'i mahino ange ai 'a 'eku fakakaukau kimu'a mo e anga ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, he 'ikai ke lava *monopoly* eni ia he 'oku tokolahi 'a e ngaahi komiuniti, pea ko hono kehekehe ko ē 'o e me'a ko eni he 'oku lolotonga hoko ia, na'e hoko, pea makatu'unga ai 'a e fai 'o e fakakaukau ke ta'ota'ofi 'a e me'a ko eni ke lava 'a e Tongá 'o *benefit* mei ai. Kapau te tau fakaava eni, manatu'i 'oku vaivai fakapa'anga ...

<005>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Tokoni Palēmia : ... hotau nima. Feitu'u pē 'e taha te tau feinga ai, ko 'etau pule'i e koloa ki he lelei 'a e Tongá mo e komiuniti Sea...

Sea Kōmiti Kakato : Kau Mēmipa mou fakaulo maama pē ka te u tuku tahataha atu pē ke mou fehu'i ē. Tongatapu 1, hoko mai 'a Tongatapu 11, pea Tongatapu 7 ē pea 4 ē. 'Osi pē eni pea hoko 'a Tongatapu 7 ē.

Tevita Puloka : Mālō Sea. Ko 'eku tokanga 'a'akú ia he me'a ko eni 'oku toe me'a mai 'aki 'a e hū mai 'a e komiuniti. Ko fe'ia e komiuniti na'e tonu ke kau 'i he Lao ko eni he 'oku 'asi kotoa pē foki ia heni ko e CEO. Mahino pē ki he motu'a ni ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi Kōmiti 'i

he ngaahi kolo ko ia 'oku SMA 'a ia 'oku kau ai 'ofisakolo mo me'a. 'Oku kei hala foki 'a Tongatapu 1 'oku te'eki ai ke fokotu'u. Ko e hū mai 'a e komiuniti mei fe'ia heni 'i he Lao ko eni kātaki 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā ka u tokoni atu ki he Feitu'ú na ē. 'Oku te'eki ai fakalao 'a e komiuniti ia. Ko e SMA ia, 'io 'oku 'i ai 'a e SMA ka 'oku feinga 'a e Potungāue Toutai ke lava 'e he komiuniti 'o 'i ai ha'anau faama 'a e komiuniti pea fou 'i he Lao ko eni. Feinga pē ke fakatokanga'i Minisitā 'oku 'i ai e mo'oni 'a e kau Fakafofonga he me'a ko iá, fakamolemole pē ki he Feitu'ú na. Koe'uhi ko 'eku kau atu he tipeiti ka 'oku fu'u lōloa 'e tau vilo takai.

Ko e kau 'a e komiuniti 'o kapau 'e fakalao'i e komiuniti ke nau kau 'i he faama ko eni, ka 'oku te'eki ai ke 'i ai ha faama pehē ia 'a e komiuniti.

'Eiki Tokoni Palēmia : Mālō Sea, ka ko e 'uhinga 'oku kau mai ai e komiuniti ko e ngaahi SMA 'oku 'i ai e fanga ki'i kōmiti fakakolo 'oku nau fakalele. Pea ko e taimi ia 'oku kau mai ai e *community* ki he ngāue ko eni, mo fai e fakakaukau ko eni koe'uhi ke fakamānava'i mo fakaivia 'a e fanga ki'i kolo ke nau lava *sustain* koe'uhi ko e faamá. Pea 'atā leva he taimi ko ia 'o e faamá ke nau *export* pē 'i ha taimi 'oku 'atā ai mo ha'u ai 'a e koloa ko ia kuo taimi ki he *export*.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia ko hono 'ai 'Eiki Minisitā Lao, ka tali leva 'a e fo'i Lao ko eni kuo pau ke *apply* leva 'a e SMA ke nau kau ki he 'ai laiseni ko eni.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko ia 'e lava pē ia ke fakakau e ngaahi ki'i kōmiti ko ia 'a e ngaahi kolo SMA ki he polokalama ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : Tongatapu 7 me'a mai.

Paula Piveni Piukala : Ko e k'i fakama'ala'ala pē. *Let's say* 'oku 'i ai ho'o faama pea 'i ai 'a e katoa e faama kau Fakafofonga Vava'u. Sai, 'ikai ke ke malava koe 'o *process* mo *export*. Malava ia 'e he Tokoni Palēmia, 'i he fakakaukau ko ia ko e fakakaukau ia 'oku ou feinga ke 'omai, pē 'e malava fēfē ai ke *maximize* ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga kau tokoni pē ki he Feitu'ú na ē. Hā e me'a 'ikai ke nau 'omai ai ha'aku *export*?

Paula Piveni Piukala : Ko ia, ko 'eku fakamalanga 'ikai ko e tokotaha faama kotoa pē 'e malava te ne malava fakapa'anga, fakataukei mo hono tekinalosia ke ne fai e fo'i ngāue ko iá. 'E fakangatangata pē ia ki he ni'ihī 'oku ai honau ivi. 'Oku ou *advocate* au mei he kakai fanga ki'i SMA he 'ikai ke nau ma'u 'ikai ke nau toe 'alu nautolu ki he *process*. Loto nautolu ke nau 'alu ki ha taha kae 'omai 'enau silini pea nau toki fa'iteliha ai hono *export*. Ko e fo'i *advocation* ia 'oku ou 'uhinga ki ai he apau he'ikai, kapau 'e 'ai pē ki he faama, sio ko e fakakaukau eni 'e hoko. Koe'uhi 'oku *confident* e faama ia 'oku 'i ai 'ene *supply* 'ana te ne 'oange 'e ia e *price* ma'ulalo ia. He 'oku 'ikai ke ne fu'u fiema'um tukukehe ka toki *high demand* ka he 'ikai ke ne *guarantee* 'e ia ia ha *competitive price* ki he toenga e sosaieti. Ko e 'uhinga ia 'oku fakataukave ke faka'atā. He 'oku ngofua pē ia ke ke ma'u ka 'oku ta'ofi 'e he fo'i Lao ke toe ha'u ha taha.

Kapau ko au ia ‘oku ou ma’u ‘e au ‘eku māketi ka ‘oku ‘ikai ke u ma’u ‘e au ‘a e *facility* ki he faama. Te u ha’u leva au ia ‘o *bit e price* lelei kia nautolu Pea ha’u leva ‘a e kau faama ia ‘o toki *bargain* mai ‘enau *price*. Pea ko e me’a tau’atāina ia ‘anautolu pē ko e fē kautaha...

<008>

Taimi: 1440 – 1445

Paula Piveni Piukala: ... ke nau ō ki ai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ‘uhinga ia Sea ‘o e fakakaukau ko ení. Kapau leva ‘oku ha’u ‘a 7 ia ‘okú ne ma’u ‘e ia e pa’angá ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane faamá. Me’a mai ia ki he komiunitī ko ē ‘ona talanoa kinaua. ‘E pule’i leva ‘a e mahu’inga mo e me’a ko iá ‘i he’ena talanoa ko iá ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘E toe foki pe ia ki he fo’i palopalema tatau ko u ‘osi hanga ‘o fakamatala’i. ‘E sai pē komiunitī ia temau fengāue’akí, fēfē e komiunitī ‘oku te’eki ai ha’anau *exporter* ‘anautolu, ko e poiní ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Me’a tatau pē ‘e Sea

Sea Komiti: ‘Ai pe Hou’eiki ke u ki’i tokoni atu pe ki homou me’á. Ko e me’a ko eni ‘oku feme’a’aki ai ‘oku fu’u fiema’u lahi ‘aupito ia. Ka ‘oku ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o feau ‘a e fiema’u ko ē ‘a e kau *exporter*. Ko e fe’au’auhi ia e me’a ko ení ia ko e faufaua atu hono pa’angá ‘ona. Pea ko mautolu ia ko ení ‘oku ‘i ai pe ‘emau māketi, feitu’u te mau ‘ave ki ai. Ka ko ‘emau talí ke fakakakato e me’a ko eni ‘oku me’á. Ko ‘eku ‘omai pe ki’i fakatātā ko ení koe’uhi ke fakaofiofi’aki kae fakafaingofua’aki ho’omou feme’a’akí. Hā e me’a te u lava ai ‘o ‘ai e me’a ko ení kae ‘ikai ke nau ‘omai haku *process*, hā me’a ‘oku ‘ikai nau ‘omai ai ha’aku laiseni *exporter*.

Pea ko e me’a ko ení kapau ‘e tuku pē ia, tolonga, ‘e ‘i ai pe tama ia ‘e ha’u. Pea ko ‘enau ōmai ko ē ko e fe’au’auhi ko iá. Fo’i *comopetition* ko iá ‘e ‘i ai leva ‘a e tu’unga lelei, tu’umālie e kakai e fonuá ai. ‘Ai pe ke mou me’a lelei pe ki he fo’i *Regulation* ko ení. Ko u tui ‘oku sai pē ia ka ko e anga pe foki ‘etau *exercise* ke ngāue e fo’i laó. ‘Io 13

Veivosa Taka: Sea tapu pea mo e Feitu’u na

Sea Komiti: Ke makehe ia meí he me’a ko ení, ‘a Tongatapu 7

Veivosa Taka: Ko e fakahoha’a atu pe eni ai Sea kapau kuo ‘osi e taimi ia ‘o Tongatapu 7 pea

Sea Komiti: ‘Ikai hoko atu e Feitu’u na ia pe ko e hā e me’a

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko e tui ‘a e motu’á ni ki he ngaahi fokotu’utu’u ko ení ‘e ‘i ai hono lelei. Pea mo e ngaahi me’a ko eni ‘oku hoha’a ki ai e kau Fakafongá ke fakapapau’i ‘e ‘inasi kotoa ai ‘a e kāinga ‘o e motú pe ko e ngaahi komiunitī ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá.

‘Eiki Sea ‘oku ou hoha’á, me’a ‘oku ou pehē ‘oku lelei ai ení Sea he ko ‘eku lave’i ‘e tuku e pa’anga ko ení ‘i he komiunitī. Pea ‘e ma’u ai mo e pa’anga ke tokoni ki hotau ngaahi, ki he

Pule'angá. Ko e taimi ko eni te tau lele ai he founa lolotongá Sea, 'e 'alu leva 'a e pa'anga lahi tahá ia 'i he feitu'u 'oku 'i ai 'a e *fund* mo e ngaahi kau *donor*. Ka ko e 'uhinga ia 'oku ou lave atu fekau'aki pea mo e konga ko ení. Ko e tokotaha faamá ko e tokotaha ia te ne puke e pa'anga 'o e mokohunú. Pe ko e hā e me'a 'e kau lelei ia ki hotau Pule'angá.

'Eiki Sea ko e konga pē 'e taha 'oku ou hoha'a au ki aí 'oku, Sea fakangofua pe mu'a 'a e motu'á ni ke u lave ha me'a ke u fakatātā'aki mei tu'a ki he tu'unga ko eni 'oku 'i ai e toutaí. Sea 'oku 'i ai e hoha'a ia meí he kau tō kavá he kuo tu'utu'uni e potungāue ngoué ia ki he fo'i laiseni pe 'e 2 ki he fale tuki kavá ē. 'A ia ko e konga ko iá ko u lava leva 'ou sio kapau 'oku 'atā e toutaí ia, na'a tali 'a e ngaahi fokotu'utu'u lelei ko ení pea filia ai e kau tō kavá ia.

'Oku nau loto mamahi ka ko e konga ko eni 'oku ou lave au ki aí 'Eiki Sea ko u manavasi'i na 'osi eni kuo toe tu'utu'uni mai ki he'etau manioké. 'Oku mau lava 'o *transport* ki mulí. Ka ko e anga ia 'eku fakahoha'a aí 'oku 'atā he taimí ni ke mau ma'u *transport*. Ke *export* e ngoué ki tu'apule'angá. Ka ko e kole ia Sea ke me'a lelei pe 'a e Hou'eikí 'oku faka'ofu'ofa 'a e fokotu'utu'ú ka 'oku 'i ai e palopalema 'e sio atu 'a e kakaí ka 'oku ou poupu. He ko e me'a eni ne u poupu mo fa'a fakahoha'a kimu'a ke ha'u e Pule'angá 'o 'omai ha pa'anga ma'á e kau laisení. Kae fua mai e kau laisení ki he Pule'angá pea toki 'ave leva 'e he Pule'angá ki he māketí.

'Eiki Sea ko e konga ia 'oku ou lave ki aí pea 'oku ou tui ko e konga eni 'oku 'omai 'e he Pule'angá ki he kakai e fonuá ke nau lava 'o fakalele lelei eni. He kapau ko u fakatātā ko 'O'ua, 'oku 'i ai 'a e sone ai. 'Eiki Sea 'e lava pe 'e he ki'i kolo ko ení 'o fakahoko 'a e ngaahi me'a ko ení ke lava 'o tokoni he ko e ...

<010>

Taimi: 1445-1450

Veivosa Taka: ... 'apalai ki he laisení mo e ngaahi me'a *exporter* 'oku fai pe ia he Minisitā *Trade* ka ko e konga ia 'oku ou lave ki aí. 'E lava 'o tokoni e fakakaukau ko ení ki hono tatakí 'o toe mahu'inga ange 'a e ngaahi koloa 'oku tau ma'u 'i hotau ngaahi feitu'ú. 'Eiki Sea fakamālō atu he ma'u e faingamālié mālō.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 11, 'e 'Eua 11.

Tokanga ke tau'atāina e ma'u laiseni 'e tolu he kupu 14 (2)

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko e taha eni ia e ngaahi poiní 'oku 'omai 'e Ha'apai 13 ka ko u fie fehu'i pē 'a e me'a ko ení. He ko e kupu ko eni 14(2) 'oku hangē ia hatau 'ai ke tau ō atu ki he mala'eva'ingá ke tau va'inga tau'atāina, 'oku lī mai 'a e fu'u potu'i'akau ia he loto mala'é. Humu ai e kau va'ingá ka 'ikai 'oku fakatupu lavea, ngaahi me'a kehekehe 'oku ne hanga 'e ia 'o fakatupu. Kapau 'e to'o ke tau'atāina pē hangē ko ení Sea, tau'atāina pē 'a e faamá ia ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu atu. Ko e mala'eva'ingá 'oku 'i ai mo hono lao mo hono tu'utu'uni ke ngaue'aki. Me'a tatau pē mo eni, mala'eva'inga ko ení 'oku 'uhinga ke *benefit* ai e Tongá.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakamatala pehē he ‘oku, ko e me’a pe ia ‘oku hoko faka’ekonōmika ha fonua ‘i he hū ‘a e tu’utu’uni ‘o hoko ia ko e fakafaingatā’ia ki he va’inga ko ē ‘a e kau va’inga he sekitoa taautaha. ‘A ia ‘oku kau ai e kupu ia ko ení kupu 14(2). Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tuku ai pē ke tau’atāina pē ‘a e laiseni ia ‘a e tokotaha faamá pea tuku pehe, tuku pē ke tau’atāina pē ‘a e laiseni ia ‘a e *processing* pea tau’atāina pē ‘a e laiseni ia *exporter*. Pea toki fa’iteliha ai pē kau va’ingá ia pe ‘e laiseni pe ia ‘e taha pe ‘oku fiema’u ia ke laiseni ‘ene, ke laiseni faama, faama pea laiseni *processing* pe te ne ma’u e laiseni ‘e tolu. Ka ‘oku hū e ki’i kupu ia ko ení ia ‘o fakafihia’i ‘a e kau faamá.

Ka ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā pe ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tukuange ai pē ke tau’atāina? Ko ē ‘oku ‘omai ‘e Ha’apai 13 ‘a e fakakaukau pea ‘oku ‘ikai ko ha fakakaukau fo’ou, ko e fakakaukau pe ia ‘oku kau ‘i he ngaahi mōtolo ko eni ko ē ke tau fai ‘aki e ngāue. ‘Oku ‘i ai ha, ‘oku ‘i ai ha fo’i pōini ai ‘e hū ai e Pule’angá? Hangē ko e *exporter*, kapau ‘oku vaivai e me’a ia ko iá pea ha’u ā e Pule’angá ‘o *exporter* kae tukuange ki he kau faamá ke nau fai e faamá pea ha’u ha taha ‘o fai ‘a e *processing*. Pē ‘oku faama pē kau faamá ‘o tau’atāina ‘iate kinautolu pē pea nau fa’u hanau *community* pe ko ha’anau *corporative* pe ko ha’anau kautaha pea nau toki fai ai ‘a hono ‘ave ki he *processing*. Pea kapau ‘oku nau lava ‘o ma’u ‘a e *infrastructure* ki he *processing* pea nau *apply* ki ha’anau laiseni.

Ka ‘oku hoko ‘a e ki’i fo’i kupú ia ke ne hanga ‘e ia ‘o fakafihia’i ‘o hangē ia ha me’a ‘oku, ‘oku tu’u ia ko e fakafaingatā’ia ki he nōmolo ko ē ‘a e feva’inga’aki ‘a e ngaahi kupu ko eni ‘i he ‘elia ko eni. Ko e ‘elia ia ko ení ‘e lau ia ‘o lelei ‘i he kaha’ú ‘o kapau ‘e tukuange fe’auhi ke tau’atāina ‘oua toe hū ha fa’ahinga tu’utu’uni ke ne hanga ‘o fakafihia’i he ‘oku malava e me’a kotoa pe ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Ka ‘oku ke fiema’u ha laiseni ‘e taha, ‘io ‘oku lava. Kapau ke fiema’u ke ua ho laiseni ‘oku lava.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia te ne hanga ia ha’iha’i koe ke ‘ai e laiseni ‘uluaki pea ‘ikai ke ke toe lava koe ‘o ‘ai e laiseni hono uá pe ko e laiseni hono tolu.

Taukave Pule’anga tau’atāina pē founa lolotonga ka ke ta’imālie lahi taha kominiutī ki he koloa fonua

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ngofua ke ke lele he ‘akapulú Sea ka ‘oku tapu ke ke ha’o. ‘Oku hanga ‘e he Tu’utu’uni ko ení ‘o ta’ofi e kau ha’ó. Tukuange, ‘oku ‘atā pē me’á ia kae ha’u ‘i he founa ko e fou mai ‘i he kakai ko ē ‘o e koló mo e ni’ihi ‘oku nau faamá ke lava ke ma’u ha mo’ui ‘a e kakaí.

Kapau te tau foaki ‘o tau’atāina, ‘Eiki Sea ko e kakai kehe te nau fai ‘a e *processing*, kakai kehe te nau fai hono fetukú. Ko e palopalema he ‘aho ní ‘oku ‘ave ‘a e koloa ko ē ‘o e fonua pea ‘ikai toe ‘asi mai silini ia ki Tonga ni. ‘I he founa ko ení ko e feinga ke fai e faamá pea tokoni’i ‘e he Pule’angá ‘a e kakai ‘a e *community* ke nau lava ‘o faka’ai’ai ke nau lava ‘o fai e ngāue ke lava ‘o pule’i tautautefito ki hono mahu’ingá ‘Eiki Sea. Ke lava ‘o ma’u ha me’a ke totongi ‘aki e mokosia mo e uku mate he ngaahi ngāue ngaue’aki kasá. ...

<002>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku lava ia ke malu’i heni he ‘oku fai ‘a e faama pea lava ke uta atu ‘i he ta’u kakato, ‘o ‘ikai toe fakangatangata fakataimi ‘osi ‘a e ta’u ‘e 5 pē 10 toki ‘atā, ko ‘ene ‘atā ko ia, ko e me’a ko ē na’e hoko, pea ‘oku ‘osi mea’i pē ia ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Fale ni, na’e ma’u pē ‘e he kau Siaina pea nau pule’i ‘a e mahu’inga. Pea ko ‘ene ‘alu ko ia, ‘ikai ke ‘ilo ‘e taha ia pē ‘oku toe foki mai ha me’a pē ‘oku foki mai ia ‘oku nau foki koloa mai nautolu, ‘ikai ke ‘i ai ha *benefit* ia ai ‘a e fonua. Ka ko nautolu ia ‘oku ‘i ai ‘a e sēnití, ko e founga leva ko eni kuo pau ke nau ha’u kinautolu ia ‘o alea mo e ni’ihi ko eni ‘oku nau fai ‘a e faamá ‘a ia ko e fakafuofua ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ka u fakatonutonu atu, he ko e ‘uhinga ‘a e kupu ia ‘oku hanga ‘e he fo’i kupu ia ‘o taulani’i fakataha holo ‘a e faama mo e *processing*.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia ko e founga malu’i ia ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘etau ‘uhinga ke ‘oua ‘e ‘ai pehē he ‘oku hanga ‘e he fo’i kupu ia ko ia ‘o teke kitu’a ‘a e kau faama, kau faama ko ē ko ē ngalingali he ‘ikai ke ‘i ai ha’anau *infrastructure* ke langa ‘aki ha’anau *processing*, ko e ‘uhinga ia. He kapau ‘e, ‘a eni pē ko ē ‘oku lolotonga hoko ko ē ‘i he taimi ni ‘i he ngaahi, ‘i he ngoue. ‘Oku ha’u pē ia pea kapau leva te u toe fai pē ngoue, kae ‘i ai ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, Fakafofonga ko e ‘u me’a, ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai ki he ‘ai *processing*, ‘oku ‘ikai ke tatau ‘a e faama ika ia pea mo e ngoue. Kehekehe ‘aupito, ko e *processing* ia ‘oku te fai pē haka pē ia ‘i ha feitu’u ‘i tahi, pea fakangakau tapu ke ‘oua na’a faifai ‘oku laku ‘a e me’a ki tahi ‘a e ngakau ‘o e me’a mo’ui ko ia, kumi ‘a e feitu’u ‘o tanu ai.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku mahino pē ia kia au ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ha fu’u fale *process* ia hangē ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai.

Taniela Fusimālohi: ‘ikai ‘oku mahino pē ia kia au Sea, ko e sīpinga ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘oku na tatau, ka ko e sīpinga ko ē ‘oku fai’aki ko ē e fakalele ngāue ko e me’a pē ia ‘oku hoko, ‘a eni ko ē ‘oku feinga ko ē ‘a Tongatapu 7 ke mahino. Ka pule’i ‘e he tokotaha ko ē ‘oku *processing* mo e faama ‘aki hano ha’iha’i he kupu 2, ko e mole ia ‘a e tau’atāina ‘a e toenga ‘o e kau faamá ai. Ko e ‘uhinga ia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ‘uhinga ‘o e ...

Taniela Fusimālohi: Te nau ō mai nautolu ‘o ‘omai ki he *processing* mo e tama ko ē ‘oku ‘i ai ‘ene faama ‘i he *lower price* pē ko e *price* ia ‘oku ma’ulalo.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki ‘Eiki Minisitā ...

Taniela Fusimālohi: Ko hono fakatau’atāina’i te ne lava leva ‘o ‘ai ‘ene totonu ‘a e tokotaha ko ia ke ne fakatau ha’ane me’a ‘i he *prices*.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko e hā leva 'a eme'a te tau fai ka tau nga'unu.

Fokotu'u ke to'o fakangatangata 'oku ne ha'i kole laiseni he faama ika

Taniela Fusimālohi: Ko hono mo'oní, fokotu'u atu Sea ke to'o.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea, mahalo 'oku 'ikai 'ofa 'a e Hou'eiki Fakafofonga ia hotau kakaí, ke malu'i 'a e koloa ko eni mei ha'ane mole.

Sea Komiti Kakato: 'Io Tongatapu 4. Pea ke Tongatapu 10 ē, ki'i me'a hifo Minisitā kae ki'i tuku atu ha fakakaukau 'a e kau Fakafofonga.

Māteni Tapueluelu: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, kae pehē ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Mēmipa.

Sea ko e poini eni 'oku ou loto mu'a ke fakama'ala'ala mahino mai 'e he Hou'eiki Pule'anga, 'a eni 'oku toutou me'a mai ai 'a e 'Eiki Minisitā Lao, ko e feinga eni ke tuku 'a e faingamālie ko eni ma'a e kakai Tonga, hangē ko 'ene me'a mai 'anenai, na'e 'i ai 'a e faingamālie pehē ni na'e ma'u ia 'e he kau 'Esia pea nau hanga 'enautolu 'o pule'i taafataha 'a e māketí.

Ko e fehu'i ko ē 'oku ou hanga 'oatu ke mahino 'aupito 'a e mo'oni pē ko e ta'emo'oni pē ko e mālohi pē vaivai 'o e poini ko ia. 'Uluaki, ko fē 'i he lao ko eni ha kupu 'oku ne talamai ko e faama laiseni, *licence development licence e farmer* ko e kau Tonga pē, 'e 'oange ki aí kae lava 'o fakapapau'i ko e taimi ko ē 'e 'i ai ha māketi ke 'ave ki muli ko e kau Tonga pē, 'uluaki ia, ua, ko e ni'ihi muli kuo nau 'osi paasipooti Tonga, kau ai 'a e ni'ihi 'o e kau 'Esia kuo 'osi paasipooti Tonga 'a ē ko ē 'oku nau ma'u 'a e pa'anga. Te nau kei lau pē ko e Tonga nautolu kapau 'oku pehē, 'ai mai ke mahino he 'oku hangē kiate au 'oku 'ikai ke 'i ai ha kupu pehē ia 'i he lao ko eni, pea kapau ko ia, 'oku ta'emo'oni 'a e fo'i fakakaukau ia ko ia 'oku fokotu'u mai ko e feinga eni ke malu'i ma'a e kakai Tonga pē, he 'oku 'atā pē ia ki he kau 'Esia Sea.

Kātaki mu'a 'o tokoni mai 'Eiki Minisitā. Ko fē ke 'ai mu'a ke pau kae 'oua 'e 'ai ke tētē Sea.

Kapelieli Lanumata: Sea kapau te u ki'i ...

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 10.

Kapelieli Lanumata: ... muimui atu ai pē he fehu'i 'a Tongatapu 4.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Fehu'ia pē na'e 'osi fai ha savea ki he lahi ngaahi faama 'oku pule'i he ngaahi komiti fakakolo

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Ko 'ete ki'i tānaki atu pē ki he me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu 4, ko e ki'i fehu'i pē ki he Hou'eiki Pule'anga pē na'a nau 'osi fai nai ha savea, ki he, 'o ma'u ha lekooti ki he, lave'i pē 'e he motu'a ni Sea 'oku 'i ai 'a e faama ia 'a e Feitu'u na. Pē 'oku 'i ai ha'anau, fai ha'anau savea 'o ma'u ha lekooti ki he ngaahi faama taautaha, 'a e kakai 'o e fonua, he ko e lave'i ko ē 'e he motu'a ni meimei fakatefito pē 'enua Lao ki he SMA pea mahino pē

foki ki he motu'a ni 'e pule'i ia 'e he ngaahi komiti fakakolo. Pē ko u fiema'u pē au ke ki'i 'eke

<005>

Taimi: 1455-1500

Kapelieli Lanumata : .. ange ki he Hou'eiki Pule'anga pē na'a nau 'osi fai ha savea. Ko e faama taautaha 'e fiha 'o e Hou'eiki kakai e fonua kuo 'osi 'i ai 'enau faama. Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko e tu'u he taimi ni Sea faama taautaha 'a e kakai Tonga 'e 30 tupu, Vava'u, Ha'apai kuo 'osi

Paula Piveni Piukala : Ko e poini ia kātaki pē Sea ko e poini ia.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ka ko e faka'amu ia Sea ke toe uki ke tokolahi ange 'a e me'a ko eni ke kau mai 'a e kakai e fonua ki ai.

Paula Piveni Piukala : Ko e poini ia Sea 'oku 'uhinga ai e fakataukave ki he kupu 2. 'A ia ko e fo'i toko 30 tupu ko ē 'oku 'ikai ke *guarantee* ia 'e malava 'i he *scale* 'enau fanga ki'i faama ke nau toe faka'amu ai ke nau *process* pea *export*. 'A ia te u pehē kapau 'e ma'u ha laiseni *export* mo e *process* ai ha toko 10. Ko e toko 20 tupu ko ē 'oku 'ikai ha'anau faamá 'oku 'uhinga ai 'a 'emau pehē 'e fakapotopoto hono tu'u e kupu 2. To'o ia kae 'atā 'e *open* e māketi pea lava leva 'o *negotiate* 'e he kau faama ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau *export* 'a 'enau *price*. Kae 'oua 'e *restricted* pē ki he kaume'a ko eni 'osi 'i ai 'enau faama hangē ko 'eku lau, 'osi 'i ai 'enau *supply* 'anautolu. 'E toki *secondary* leva 'a e ngaahi faama ia ko ē pea 'e *low e price* ia. Ko e anga ia 'a e *logic* pē ko e *rational* 'o e fakakaukau mei he faha'i ko eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Na'e 'i ai foki e me'a na'e hoko he Toutai ē. Seti atu e Potungāue fakaava ke uta pea hanga leva 'e he Toutai 'o seti atu 'a e mahu'inga 'o e fo'i mokohunu. 'Ikai ke loto e kakai ia ki ai, loto pē kinautolu ke tukuange pē ia ke 'atā. Ko e me'a ko ia na'e hokó na'a nau toe foki mai 'oku nau lāunga 'oku *low* 'a e *price* ia ko ē na'e 'i he me'a 'i he Toutai. Pea ko u 'oatu pē ke mou mea'i he koe'uhi ko e motu'a ni na'e 'i he faifatongia ko ia. Lahi e hanu pea u talaange, na'e 'osi 'oatu e me'a ko eni kia moutolu, pea ko e me'a ē na'e tonu ke mou tu'u ma'u ai. Talamai 'enautolu ia ke tukuange pē ke fai 'enautolu e alea. Holo ki lalo pea ko e taimi ia 'oku faingatā'ia ai e kakai hono tukuange e Pule'anga ē. Ka ko 'eku 'oatu pē kia moutolu ke mou mea'i e me'a ko ia. 'Io me'a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione : Tapu mo e Sea tapu mo e Kōmiti Kakato. 'A ia ko e mahino ko ia ki he motu'a ni Sea ko e 'alu eni ki he *trade*, 'a ia ko e faama'i 'o 'ave. 'A ia ko e ika ko eni 'oku fakatau mai ia, 'e fakatau mai ia ki Tonga ni pea 'oku toki 'omai pē mei Tonga ni 'o faama'i. Ko e 'uhinga kae hu'u lelei ange ke tau 'alu tautolu 'o lōloa atu 'i he ngaahi me'a ko eni. 'Oku fakatau mai 'a e ika ki Tonga ni?

'Eiki Tokoni Palēmia : 'Oku ai, ko e ika ia ko iá 'oku lahi 'a e ika ia ko e to'o pē mei tahi 'o *stock* 'o kamata 'aki 'a e faamá.

Vaea Taione : 'Oo mālō. Mālō 'aupito Sea. 'A ia hangē pē ko eni ko e tālanga ko eni 'i he pehē atu ko ē 'a e kau Fakafofonga neongo ai 'a e laiseni ia 'oku ou sai'ia pē au ia 'i he fo'i

Lao. Ko e me'a pē 'e hoko ia 'a ia ko nautolu pē ko ē 'e ma'u ko ē 'enau laiseni fo'i 3 ko ení nau fo'i laiseni ko ē heni, 'e neongo ai 'a e ma'u 'enau laiseni 'anautolu ia ko eni 'e kei faama pē 'a e fanga ki'i 'otu motu ia 'i he' enau me'a. 'A ia ko 'enau me'a ko ē mahino mai ko ē ki ai, pē 'e laiseni 'e 20 pē 'e laiseni 'e 1 ko e kehe pē ke 'oua te nau fetō'aki 'enau *price*. He 'e kei ha'u pē 'a ia 'oku hangē pē 'oku tau *black market*. 'E kei ha'u pē kau Tongá ia 'o 'omai 'enau ika ki he taha laiseni. Mahalo 'e fiefia ai e tokolahi ia ai 'oua 'e toe totongi atu 'e ia 'a e laiseni kae nofo pē ia ai. Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia ka 'alu atu leva 'a e kau 'a'ahi ia 'oku laiseni hangē pē ko ho'o ki'i faama tapu mo e Feitu'ú na ta'efakalao ko ia. 'E pau ke 'ai pehē kātoa leva 'a Ha'apai mo 'Eua mo Niua 'osi maau pē 'enau faama 'anautolu. Kapau te nau omi nautolu 'o ta'ofi, 'ikai tuku pē ia me'a pē ia 'amautolu. 'Osi ko ia pea nau, 'a ia 'e iku pehē e me'a. Ka ko 'eku 'aku ki he fo'i Lao te tau toe foki tautolu kapau te tau hanga 'o 'ai 'o fakakehekehe'i eni hangē ko ē 'a eni ko ē 'oku tau lau fo'i Lao 'e 3 ko ia fo'i laiseni 'e 3 ko eni...

<008>

Taimi: 1500 – 1505

Vaea Taione: ...pea 'osi ko ia toe sio ke tau toe me'a ki he me'a ko eni ko ē 'a Tongatapu 4 ki he *immigration*, 'u me'a e *immigration* mo e invesitoa 'osi mahino pe he laó. Pe ko e Tonga pe ko e ta'etonga, ko e me'a ia 'a e *immigration* ke nau o kumi e kalasi ko iá. Ka ko u 'uhinga pe 'aku ia ki he lelei fakalukufuá. 'Oua toe 'ita e Pule'angá ia ka faama kātoa pē 'a e fanga ki'i 'otu motú ia. Pea nau o'mai nautolu 'o hū atu ki ai, ko e poiní ia Sea.

Tevita Puloka: Ki'i fehu'i pe, ko 'eku ki'i fehu'i pe 'a'aku ko u fu'u mahu'inga'ia 'aupito 'i he faamá mo e lau ko eni ki he komiuniti. 'A ia 'e pehē 'e toki tu'u pē e faamá ha feitu'u 'oku 'i ai ha *SMA*?

'Eiki Tokoni Palēmia: 'A ia ko e 'ū *SMA* 'osi *declare* kātoa ia ko e *aquaculture area*. 'A ia 'oku 'osi 'atā e 'ū *SMA*, 'a ia kapau 'e me'a pea feinga 'a Tongatapu 'uluaki ke 'ai ha'amou *SMA* ke mou 'inasi he faingamālie ko ení.

Tevita Puloka: Ko ia, he 'ikai ke pehē ia ko e matātahi ko eni he 'osi ko eni 'a e *red zone* ko eni 'i Fangatapú pea hoko atú ke fo'i tu'u hake pe ha taha ia ai 'i Tongatapu 1 'o 'ai hane faama ai, 'ikai ē he 'oku 'i ai foki e *SMA*.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku 'i ai foki e ngaahi 'elia pē 'oku malu'i ko ē 'e he *SMA* pea 'atā pe ē na'a faifaí peá te 'ai 'e kita e faamá ha me'a 'oku 'atā ia ki he toenga e kakai e fonuá. Ko e me'a ia 'oku malu ai ke tu'u 'i he *SMA* he koe'uhí 'oku 'i ai e ngaahi 'ēlia pau 'oku fakangatangata.

Tevita Puloka: Ko ia, mālō Sea he 'oku mahino kiate au 'oku mahino pe foki 'etau anga he fanongo ko ē 'a ē na'á ke me'a mai 'akí Sea. Tau a'u ki he fo'i he kau *exporter* 'a ē ko ē 'oku 'ikai ke o mai 'o tō hina kae toki uta hina pē, 'i he ngoué ia. 'A ia ko 'eku 'amanaki ko e lao ko ení 'okú ne ha'i meí he faamá 'o a'u ki he tokotaha *exporter* ki he komiuniti. Ko ia ē, 'e pehé ni e lao ko iá.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea

Tevita Puloka: Mālō Sea

Sea Komiti: ‘Eua, ‘Eiki Nōpelé ki’i me’a mai

Tokanga ki he kupu 6, 14 & 20 ‘o e Tu’utu’uni fekau’aki mo e laiseni

Lord Nuku: Sea, kae fai pe mu’a ha ki’i fakahoha’a atu fekau’aki pea mo e ‘ū kupu ko ení. 20 ko e 14, ko e 6 ka ko e me’a ko ē ‘oku fai atu e fakahoha’a atu he taimi ní **kuo pau he ‘ikai ‘i ai ha taha te ne hū atu ha ika faama.** Ko e kongá ko ē hono 2, **kuo pau ‘e toki foaki pe ha ika faama ki ha taha ‘oku ‘i ai hane laiseni fakalalakaka.**

‘Eiki Sea, ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’á ‘Eiki Sea ko e laiseni ko ē ‘oku foaki ko ē ‘e he Potungāue Toutaí ki he faamá. ‘Oku tau’atāina ‘a e motu’a faamá he’eku ma’ú ‘Eiki Sea, ke ne hanga ‘o fai hono tukuatu kitu’a ‘uhí ko ‘ene tau’atāina he ko ‘ene koloa. Ko e kupu 2, **kuo pau ‘e toki foaki pe ha laiseni ika faama ki ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane laiseni fakalalakaka** ‘Eiki Sea. Mahino e tūkunga ‘o e laiseni ko ení, ko e me’a ko ē ‘oku ki ai e hoha’á ‘Eiki Sea, hangē ko e SMA, hangē ko e ‘ū ‘elia ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i he faamá. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’á ‘Eiki Sea. ‘Oku mole e tau’atāina ‘a e kakai ‘oe fonuá ‘a ē ‘oku foaki kia nautolu honau ivi, ‘enau ngāué, ko ‘enau koloa ‘i hono ha’iha’i ko eni ko ē ‘i he fakakaukau ‘a e potungāué ‘e maau ange heni ‘Eiki Sea.

Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e fakahoha’á Sea. ‘E fēfē ‘a e kakai ko ē ko ē ‘oku nau fāngota ‘i he ngaahi potu tahi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano laiseni. Ko e me’a ‘oku fai ki ai e hoha’á ‘Eiki Sea he ‘oku mole e tau’atāina ‘a e kakai e fonuá ia ‘i hono ngaahi ha’iha’i ko ení ko e ngaahi fakakaukau ‘oku pehē ‘e sai ange. Ko e me’a ko ē ‘oku hoha’a ki ai e motu’á ní ‘Eiki Sea pea pehē pe ki he Hou’eiki Pule’angá. ‘E lahi ange ‘a e maumau’i he ‘e kakaí e laó ...

<010>

Taimi: 1505-1510

Lord Nuku: ... laó. ‘E lahi ange mole ‘a e mo’uí ‘i he feinga koe’uhí ko hono fakangatangata ‘o e me’a ko ení ‘Eiki Sea. He ‘oku lolotonga hoko ‘a e me’a ko ení neongo hono laiseni pea ‘ave ‘a e ngofua ki he kakai ke nau lava ‘o hū atú mo *process*. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakatu’utāmaki ia ‘e hoko ai Sea. ‘Oku hoko ‘a e fakatu’utāmaki ‘a ē ‘oku ‘ikai ke malu’i e kakaí ia ai. ‘Oku mole ‘a e mo’ui ia ‘a e kakaí he te nau feinga mai ki he ngaahi laiseni ko ení ka te nau fāngota nautolu ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku ‘ikai ke fakalao’i ia pe ‘oku tapui.

Tokanga ki he tau’atāina kakai ki honau iví mo ‘enau koloá

Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’á ‘Eiki Sea ko e tau’atāina ko ē ‘a e kakaí ki he’enau koloá mo honau iví, ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e hoha’á. He ‘oku tuhu’i pau mai pē he ‘ikai ha taha te ne hū atu ha ika faama kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane laiseni fakalalakaka. SMA ‘oku ‘i ai pē hono ngata’anga pē hono ki’i ‘eliá. Ko e me’a ko ē ‘oku ma’u ai e momona ko ē ko ē ‘a e mo’ui ‘a e kakaí ‘oku ‘ikai ke kau ia he lao ko ení Sea. ‘Oku ‘i ai fu’u faama lahi ia ko e fu’u faama ia ‘a e ‘Eiki ia ‘oku ‘atā ia ki he taha kotoa. Ka ‘oku fakangatangata pē eni ia ki he feitu’u ‘oku nau hanga ‘o fakangofua. Ko hai ki ha motu’a ‘e mole ‘ene mo’uí ke ‘alu ‘o feinga mai ke ‘omai ki he ngaahi laiseni ko ení?

Ko u tui ‘oku tonu ke toe fakakaukau’i fakalelei he ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘a e lelei ‘i he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai e laiseni mo e fakakaukau ko ení ‘Eiki Sea. Ko e palopalema ‘o e faama iká

‘o hangē ko e me’a na’e ‘ohake ‘aneafi ‘e he Fakafofonga Fika 1 ‘o e kau Nōpele ‘o Ha’apai, ko e faama iká ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaahi me’a kehekehe me’a mo’ui ‘i tahi. ‘Oku ‘ikai ke makatu’unga pē ki ha ika ‘e taha pe ko e mokohunu. ‘Oku kau ai ‘a e ika mo’ui ko e paka ko e feo, ko e faka’uhinga’i lea ia ko ē ko ē ‘o e faama iká 'Eiki Sea. Pea ko e me’a ia ko ē ‘oku fai ki ai e ‘uhingá, ke tau hanga tautolu ‘o ha’iha’i eni ‘oku mole ai e tau’atāina ia ‘a e kakai e fonuá kapau te tau sio ki he, tau sio he Konisitūtoné. ‘Oku fai ai e tau’atāina ki he tangata Tongá ki he’ene koloa, ki he’ene ngāue pea mo hono ivi.

Ko ‘eku fehu’i atu 'Eiki Sea, ‘oku kei tau’atāina ‘a e Tongá ‘i he ngaahi ha’iha’i ko ení? ‘E eni ko ē ‘oku pehē mai he kupu ‘uluaki konga 20, he ‘ikai ke ‘i ai ha taha te ne hū atu ha ika faama, ‘uhinga ko e faama. ‘E fēfē leva ‘a e ngaahi kupu ko ē ‘a ē ko ē ‘a e ngaahi monū’ia ‘oku tonu ke ma’u he kakai kotoa pē. Ko e me’a ko ení 'Eiki Sea ‘oku ‘osi hā mo’oni ia, ko tahi ‘oku fakalilifu e anga ko ē hono halafonongá ‘i he mo’uí. ‘Osi mea’i pē he Fale ni lahi e ngaahi mo’ui ia kuo mole. ‘Ikai ke lava he ngaahi laiseni ia ko ení ‘o ta’ofi, ko e me’a ia ko ē ‘oku fai ko ē ki ai ‘a e hoha’á 'Eiki Sea he ko e fo’i foaki ko ē fo’i tau’atāina ko iá Sea ko e fo’i koloa mahu’inga ia ke ‘inasi ai e kakai e fonuá Sea. He ko u lave’i pē ‘e au ia ‘a e ngaahi faamá hangē ko e faama ‘e 30 ko eni ko ē ‘oku lau maí ‘i he taimi ní.

Ko u tui ko e faama lahi taha pē ‘i Tongá ni ia ko ē faama mokohunú ko e faama ‘a e Toutai. Ko e fanga ki’i faama ko eni kau ai faama ‘a e Feitu’una ko e faama fakangatula pe ia ki he mo’ui ko ē anga ko ē fetafeaki ko ē ‘a e mo’ui ‘o e me’atahí ‘i tahí. Ka ko e me’a ia ‘oku ou fehu’i atu ai ‘e au ia 'Eiki Sea ki he Falé ‘i he ‘aho ni pe ‘oku kei ma’u e tau’atāina ko ē ‘a e Tongá ‘i he ngaahi ha’iha’i ko ē ngaahi laiseni ko ení. Kapau ko e tau’atāina ko iá ‘oku ngata pē ‘i Tongá ni ...

<002>

Taimi: 1510-1515

Lord Nuku: Ka ke manatu’i foki Sea, ‘oku tau ‘alu he taimi ni ki he fakalalakaka ko ē fakamāmani lahi, ‘oku tonu ke toe fakakaukau’i fakalelei ‘a e ngaahi ha’iha’i ko eni Sea.

Ko e kole pē ia ko ē ki he Pule’anga ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi kupu kuo nau ‘osi hanga ‘omai ‘o a’u mai eni ki he kupu 20 ‘oku kei fihí pē. ‘Oku ‘alu ange ke toe fihia ange ke toe fihí ange ‘a e tau’atāina ko ē ‘a e kakai ki he’ene koloa ‘i he’etau faai hifo ko eni ‘alu ‘alu hifo ‘a e anga hono foaki ‘a e ngaahi laiseni ko eni Sea. Ko ia Sea kae toki fai atu ha fakahoha’a atu ‘anai ange.

Sea Komiti Kakato: Minisitā.

Taukave Pule’anga tau’atāina pē tokotaha faama ika ki he’ene koloa

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea, ko e tau’atāina Sea ko e taimi ko ē te ke ‘ai ai ho’o faama ‘oku ke tau’atāina koe ki hono fua ho’o faama, ko e ‘oseni ko ē ‘oku ‘ikai ke kau he ‘elia fakatapui, ‘atā ‘aupito pē mo ia ia ‘Eiki Sea. Ka ko e taha ‘a e me’a ko ē na’e fai na’e ‘i ai ‘a e fehu’i ko e pehē pē na’e fai ha savea, ‘io, na’e savea ‘a e potungāue mo e *SPC*, kātoa ‘a e ngaahi *SMA* ko eni ki he fa’ahinga faama ‘e lava ‘i he ‘elia tahi ‘o e feitu’u takitaha, mo e me’a mo’ui ko ē ‘e lava faama’i ai.

‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku hoko ko e ki’i fakatātā pē eni ia Sea, tapu pē mo e Feitu’u na, ‘i he ava fakamuimui ko ē ‘i hono ‘atā ko ē ke uta atu ‘a e mokohunu, ‘oku kei fakatapatupui ‘a e sone ko ē ‘a Ovaka. Na’a nau tapuni pē ‘o a’u ki he uike, ngaahi uike faka’osi’osi ko ē ‘o e ngofua pea nau toki faka’atā leva honau kakai ke toutai ai, ne ‘alu ‘a e fo’i mokohunu ‘o a’u ki he 100, taha, ko hono lelei ia ‘Eiki Sea, kae tuku ‘ene pa’anga ‘e 2 mo pa’anga ‘e 3, ko hono lelei ia.

Ko e fāngota ko ē ko e tānaki ko ē ‘u me’a, holomumu mo e me’a fonu ki he kane na’e pa’anga ‘e 50, ko e taimi ko ē na’e faka’atā ai ‘a e me’a ‘a Ovaka 150. ‘A ia ‘oku mahino leva ‘a e ‘uhinga ko ē ‘oku feinga’i ai ‘a e me’a ko eni Sea, ko e feinga’i ke ala mai mo e kakai tokoni ki hono tānaki ‘o e ngaahi *resource* ko eni, pea ke ‘oua ‘e pā’usi’i honau ivi ‘i ha taimi. Koe’uhi ko e tokotaha ko ē ‘oku fie *export* ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane laiseni ko e komiuniti pē ko ē ‘oku ‘i ai ‘ene faama ‘e ‘i ai ‘ene laiseni, pē ko e tokotaha ko ē ‘oku ‘i ai ‘ene faama, pea na’e fehu’i foki ‘e Tongatapu 4, ‘a e laiseni.

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai foki mo ‘etau lao kautaha, mo e *foreign investment*, ‘a ia ‘oku kei ‘atā ‘i he ngaahi lao ko ia ha taha ‘e ha’u mo ha’ane pa’anga ke lava *invest* ‘i he, ‘i ha fa’ahinga ngāue ‘i he fonua ni ke fakatupu pa’anga ke *benefit* ai ‘a e kakai ‘o e fonua. Ko ia Sea ‘oku ou foku’u atu ‘a e tu’utu’uni ke kātaki ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Falé ‘o tali.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko e Pule’anga he ‘ikai ke toe liliu ia, hē, ‘oatu pē ‘etau ngaahi fakakaukau ki ai, ka ‘oku ou pehē mu’a, tau mālōlō he koe’uhi ko ‘etau taimi, hē, pea tau toki me’a mai, mālō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale Alea):

<005>

Taimi: 1535-1540

Sātini Le’o : Me’a mai ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato (Lord Tu’ilakepa)

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki mālō ho’omou laumālie. ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai me’a mai.

Lord Tu’iha’angana : Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie. ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i fakahoha’a nounou atu pē ‘a’aku ia ka ke toki fakatonutonu mai pē kātaki pē na’e ‘ikai ke u fu’u loko ma’u mai e kamata mai e alea’i ‘o e Lao ko eni. Ka ko ‘eku ki’i lave pē ‘a’aku ki he me’a ‘oku fai ai e feme’a’aki mo e mahu’inga ‘Eiki Sea. Mahino pē foki ko e fou mai ‘a e ngaahi Tu’utu’uni pehé ni mahino he ngaahi ta’u kuo maliu atu, hangē ko e taimi na’e fa’a uta atu ai e mokohunu mo e ngaahi me’a pehē, ‘a e ngaahi lahi ko ē ngaahi fehanuaki e kakai e fonua tautefīto ki he kau toutai ‘i he totongi mo e pehē ‘oku ma’u pē ‘e he kau *exporter* pē ko e kulupu ko eni ‘a e momona mo e ngaahi me’a, kae si’i kakai ko ē ‘oku hela he ō toutai mo e me’a ki’i sēniti lekeleka. Ka ko u tui ‘Eiki Sea ko e faito’o eni ‘a e Pule’anga ki he ngaahi tuku’au mai hono fa’u ‘a e ngaahi me’a pehé ni ki he ngaahi palopalema pehē. Ka ‘i he taimi tatau pē foki ‘oku toe ‘i ai pē mo e ‘ohake pē ia ‘e hoko pē mo e ngaahi me’a ia ko eni ke kei hoko pē me’a tatau ‘e ‘Eiki Sea.

Ko u tui he na’e a’u ia na’e ‘i ai ‘a e Pule’anga na’e fai foki ‘a e ngaahi hanu pehé ni mo e ngaahi me’a na’a nau fakakaukau nautolu ia ke fai ha ngāue kae mahalo na’e ‘osi tuku ki he

'Eiki Minisitā e Toutai taimi ko ia he na'e mataotao ke fai ha ngāue na'a lava 'e he Pule'anga 'o fakahoko kātoa 'a e ngaahi me'a ko eni. Ko e fua mo e *process* mo e .. pea kapau 'e 'ave 'o fakamāketi pea toe ma'u 'oku toe ma'u toe 'alu hake e *price* ki 'olunga pea toe ponasi mo e ngaahi me'a pehē. Ko e feinga pē ke ma'u 'a e lelei taha 'e kinautolu mo e kakai e fonua 'Eiki Sea.

Pea 'oku pehē mahalo 'a e fakakaukau ki he me'a ko eni. Ka ko 'eku ki'i lave pē 'a'aku 'Eiki Sea ke mahino 'uhingá ke tau foki mai pē ki he mo'oni'i me'a ko eni mo e *reality* e Lao ko eni. Ko u tui he ko e natula foki 'o e ngaahi faama 'i Tonga ni he taimi ni ko e ngaahi faama ko eni hangē ko e natula ko eni ko e faka'ilonga'i pē 'i tahi pē...

<008>

Taimi: 1540 – 1545

Lord Tu'iha'angana: ... pea mo e 'a e ngaahi *SMA* pea ko u tui 'oku pehē pe mo e ngaahi faama taautahá. Pea ko e natula pe ia 'o e ngaahi me'a pehe ní ko e feinga pe foki ke malu'i 'oua toe fai hano toutai'i kae tuku fakanatula pe ngaahi me'a ko iá.

Pea hangē ko 'emau pōtalanoa 'i tu'a hē, ki he ngaahi *SMA* Sea 'oku fai'aki pe foki ia e ngaahi, he 'oku 'atamai pe mo e ngaahi me'a mo'u'i hangē ko e iká mo e me'á. Ko e ngaahi feitu'u ko ē 'oku 'ikai ke, 'a ē ko ē 'oku faka'ilonga ko ē ke o toutai. Ko e feitu'u ia 'oku nau nofo ai, nau lata leva nautolu o nofo ki ai. 'A ia 'oku talanoa mai, fa'a talanoa pe 'e he Hou'eiki Fakafofonga 'e ni'ihī. 'Oku o atu ia 'oku puna holo pe iká ia he feitu'u ko ē 'oku tapuí kae 'ikai ke nu ha'u nautolu kitu'a. 'A ia 'oku mahino 'oku fai'aki ngaahi me'a pehē.

Ka 'oku mahino ko e mo'oní ko e ngaahi faama ko ē 'oku tau lava ko ē 'o lau ko e faamá he 'oku mahino ko 'etau faama 'ikai ko ha'ate 'ā pulu Sea hūfanga he fakatapu ke 'aa'i 'o mahino pe 'ete fanga pulú mo e ngaahi me'a ko iá. Ko e mokohunú 'a ē 'oku tau talanoa, mahalo ko e mokohunú he 'oku lava pe hangē ko e me'a ko ē 'a e Feitu'u na 'oku ki'i fakatupu hake ko ē pea 'ave 'o toki laku he ngaahi faama pehe ní. He 'oku mahino foki 'oku 'ikai ke 'aa'i ia ke te mahino he 'ikai ke nau toe 'alu ki tu'a. 'Oku fai'aki pe hono laku mo e fakafuofua e anga 'enau totolo pe ko 'enau nga'unú ke 'oua toe 'ova he ngaahi me'a pehē.

Pea mo e ngaahi faama ko eni hangē ko e tofe mo e ngaahi matakali ko iá Sea. 'Uhingá he 'oku lava pe ia 'o tuku pe 'i loto he 'oku mahino pe ko e hā hano fa'ahinga faama'i pe 'oku ha'i ki ha ngaahi maea pe 'oku, pea ko e toengá leva ia Sea 'i he ngaahi founa faama ko ena pehe ní. 'A ia ko e faka'ilonga'i pe 'oku fe'alu'aki tau'atāina pe ngaahi me'á ia. 'A ia ka ko u tui ko e fakataumu'a lahi taha eni, he ko e palopalema ia na'e hokó lahi tahá ko e mokohunú Sea. Pea kapau te tau fai pe feme'a'akí he mokohunú ko u tui hangē ko iá ko u tui 'oku tonu ke faka'ai'ai. Pea kapau ko e solova eni e ngaahi palopalema ko iá ki he *exporter*. 'Oku 'ikai ke u fu'u lave ki ai Sea he ko ena na'e 'osi 'ohake ia he ngaahi feme'a'akí pe ko e hā e ngaahi fetukuaki

Ka 'oku mahino pe foki ko e mokohunú ko e ngaahi me'a ia pea 'oku pa'anga lelei ki he ngaahi. Ka ko e taimi tatau pe foki Sea, hangē pe na'á ku lave ki ai 'e 'i ai pe pe ko e hā leva e me'a he 'oku mahino pe 'e 'i ai. He 'oku a'u foki ki he taimí ni ia kuo 'oku 'i ai e taimi ia 'oku ta'ofi 'e *ban* e toutai e mokohunú 'aki pe 'a e fakakaukau ke toe fakatupu. Kuo 'alu ke lahi hono toutai'i pea 'osí pea feinga'i ke ki'i ta'ofi. 'A eni 'oku lolotonga lele ai he taimi ní kae ki'i

fakatupu ‘a e fa’ahinga me’a mo’ui ko ení ke ki’i lahi ange kae toki tukutukuange he ngaahi fakakaukau pehē.

‘A ia ko e mahino ko ē kiate au he foaki laiseni ko ení, kapau leva ‘e ‘i ai ha ki’i faama mokohunu hangē ko ení ‘oku ‘ohaké. Pea ko u tui ko e ngaahi faama ia hangē ko ē ‘e lava ‘o mapule’i ‘i ha ki’i fo’i ‘elia pe ko e sone pe ko e ‘a eni ko ē *SMA* pe ko ē... ‘i he tu’u ko ē ‘a e laó. Peá ka a’u leva ia ki ha taimi ko ē ‘oku lalahi fe’unga ke fakamāketí tau pehē hangē ko e faama ‘a ‘O’uá pē ko Felemeá. ‘Oku ‘osi ‘i ai ko eni ko ē pea ‘oku mahino pē ia, hangē na’á ku lavé Sea kapau ‘osi ‘oku ‘i ai ha ngaahi kupu ki mu’a pea pule’i ai e ngaahi me’a ko ení. Ka ko ‘eku toki lave atu pe eni ‘aku fekau’aki mo e me’a ko ení.

Pea te mau kole leva mautolu ia ‘a ē mo nautolu ko iá ia. ‘A ia ‘e ‘atā leva ia he kupu ko eni mo e tu’u ‘a e lao ko ē ke foaki ange ‘enau laiseni ‘anautolu ia. Ke foaki ange ‘enau laiseni ‘anautolu ke uta ‘enau me’a ko eni ‘enau faamá. Mahino pē ia ‘oku ‘i ai pe ngaahi me’a ia ke lava ‘o fakafuofua’i, ko e toni pe ‘e taha pe toni ‘e ua ho’omou faamá. Ka ko e me’a ko ē ‘e hokó Sea ko ‘ene fua pe ‘a Felemea, kuo fua kātoa ‘a Ha’apai Hahake ia. Mahino he ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia pe ko e fo’i tohi’i ha Felemea ia he fo’i mokohunú. Ko e ‘osi pe ki’i ma’u soné ia ko ē ‘a Felemeá, toe pehē atu e kau me’á ia ke, ‘a ia ‘e maumau leva ai e fakataputapui ia ko eni ko ē mo e ngaahi, ‘a eni ‘oku lolotonga hoko ko eni he taimí ni, taumu’a ko ē ke fakatupu ko ē me’a ko iá.

Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘eku lave ko eni ko ē ki he me’á mo e anga pe ko ē hoo mapule’i. Ka ko u tui ko ‘etau taumu’a kotoa peē ki he ma’u e monū’iá ‘e he kau Tongá mo kinautolu ko ē ‘oku ō. He ko e me’a kotoa pē Sea ‘oku faingata’a, kau ngoué ‘oku ‘i ai e fa’ahinga ‘oku nau tau mo e faingata’á ‘o ha’uha’u pehē ai pē. Pea tau toki ō atu ‘o fakatau pe ko e uta atu ki tu’apule’anga. Ka ‘oku tau feingá ke ‘alu ‘a e monū’ia lahi kia kinautolu ko ē ‘oku nau *frontline*, tau mo e faingata’á mo e ngaahi me’a ko iá he ‘oku fua’aki ‘enau ngaahi kavenga fakapa’angá.

Ko ia ko ‘eku lave pe ‘aku Sea mo ‘oatu pe ki’i puipuitu’a pehē pea mo e, kapau ko e solová ē. Tau ‘ai e ngaahi palopalema ko eni ‘a eni pe ko ē Sea te u toe ‘ohake pē ‘a e ngaahi palopalema mo ‘etau kaikaila mo e si’i ‘omai e le’o e kau toutai. Ma’u pe ‘e he kau *exporter* ia ...

<010>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu’iha’angana: ... pea ‘omai mo e ngaahi fika Sea, lele he *social media*. Fakatumutumu kita he fu’u ngaahi fika ‘e ni’ihi ka ko u tui ka ko hono mo’oní ia, ‘oku tau lele pē fa’a ‘ai, kulupu ia nau omai nautolu ‘o to’o e monū’ia.

Ka ko ia pē ki’i to’o hake pē au e tafa’aki ‘e taha mo e ngaahi fu’u, ka ‘oku tau taumu’a taha pē. Kapau ko e solova ena e palopalemá ‘e lava ai ‘o ma’u e monū’ia ‘e kinautolu kau toutaí, ‘oku ou poupou atu pe au ki ai. Pea kapau ‘oku pehē ‘e he kau, he fa’ahinga ‘e ni’ihi ia ko e toe ha’iha’i pehē ia pea, ‘ikai ke tukuange ke tau’atāiná pea toe hoko pē me’a tatau ia. Kae kehe Sea ko u fakamālō atu he ma’u faingamālié ka ko u to’o hake pē au ngaahi me’a mo e ngaahi me’a mahalo na’e makatu’unga ai ‘a e tuku’au mai hono fai e ngaahi fakakaukau pehē mo fa’u mai e tu’utu’uni ko ení. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha'apai. Tongatapu 5 me’a mai.

Poupou ke tau’atāina tokotaha laiseni ki he’ene koloa ke fakatau kae ‘oua ‘e fakangatangata

'Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Komiti Kakatō kae fai ha ki’i fakalavelave atu ki he taumu’a ‘o e lao ko ení. Mo’oni ‘oku tau taha kotoa pē ‘oku tau faka’amu ke ma’u e pa’anga lahi taha ‘e lava ‘o ma’u he’etau ngaahi pisinisi ko ení, nautolu ‘oku ngāue ko ení ‘i he’enua ngaahi ngāue faka’ekonōmika ko ení ‘oku faí Sea.

‘Oku mahino pē foki ‘i ha ngaahi ngāue kehekehe ‘oku ‘i ai pē ‘a e fatongia ‘oku tonu ke fai he Pule’angá, ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi ‘oku tōnounou. Taimi tatau ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a tuku tau’atāina kitu’a ki he māketí pea ‘oku ‘i ai pē mo hono tōnounou. Pea ko e me’a ia ko ē ‘oku tau sio aí ko e fehu’i he ‘ahó ní, ko fē me’a ‘oku tonu ke fengāue’aki fakataha ai ‘a e Pule’angá mo e tau’atāina ko ē ‘a e tokotahá ke fai ‘a ‘ene ngāué. Ko u tui ko e me’a ia ‘oku tau ‘i heni ai he ‘aho ní ‘i he, ‘i he fokotu’u mai ko ení.

‘Oku mahino foki Sea ko ‘etau, ko e fakakaukau ‘oku ‘omai he potungāué kapau ‘e, ‘a ia ko ‘ene tu’u ko ē ‘o e koloá. Ko e koloa ko ē ‘anautolu faamá ‘oku nau ma’u ‘enautolu e tau’atāina ko e hā e lahi ‘a e ika pe ko e hā ‘enua fa’ahinga faama te nau faí. Pea ‘ikai ngata aí ma’u ‘enautolu ‘a e tau’atāina pe ko hai ‘e fakatau ki aí, pe ko hai pea mo e taimi ke fai ai ‘a e fakatau. ‘Ai kātoa e me’a ko iá, ko hai ‘e fakatau ki aí mo e taimi ‘e fakatau aí mo e pa’anga ‘e ma’u aí, pole’i kātoa pē ia he tokotaha ‘oku ha’ana e faamá.

Sai ko e fokotu’utu’u ko ē ‘oku ‘omai ko ē he ‘aho ní kapau ‘oku ou ma’u ‘a e kakato eni e ma’u mai he potungāué, ‘oku nau pehē nautolu ko ē ‘oku ‘i ai ko ē faamá ko nautolu ia te nau pule’i ko hai e tama ‘e fakatau ki aí mo e taimi, mo e taimi ‘e fakatau ki aí. Pea ko e tama ko iá pau ke ha’u ia kau ia, tau pehē kapau ‘e ha’u ha taha mei tu’a, kapau te u ‘alu atu au ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku faama ka ‘oku ‘i ai ‘eku māketi ‘a’aku ‘i tu’a. ‘A ia ko e founga pē te u lava ai ke u kau hono fakahū hono fakatau mai e koloa ko ení ‘o ‘ave ki muli pe fakatau pē ‘i Tongá ni, ko ‘eku ‘alu ‘o kau he faama ko ē. Koe’uhí ka u lava ‘o ma’u ai ha’aku tikite ha’aku laiseni.

‘A ia ko e tu’u ko ē he taimi ní ‘oku talamai te ke, pē ko ‘eku ma’u ko ē he taimi ní pē ‘e hanga ‘e he ki’i faama ko ē ‘o talamai ko au te u ‘alu ko ē ‘o ‘oange ki aí. Ko e ki’i fo’i kongā hono ua ‘oku ‘ikai ke mahino heni, ko e me’a ko ē ‘oku mahino kiate aú ko e laiseni ko ē pe ko hai te u fakatau ki aí, ma’u pe ia he faama. Pea ‘i he’ene pehē te u ‘alu leva pē au ‘o kau he faamá ka u fai e fo’i ngāue ko e fakatau atu pea ko e toki taimi ia ‘e hanga ai he ki’i faama ko ení ‘o, ka koe’uhí foki ke ‘i ai ha faama, ‘oku ke kau koe he ki’i faama. Pea ko koe pē te ke lava ‘o ngofua ke ke hū atú ‘a ia ko e fokotu’utu’u ia ko ē ‘oku ‘omai he taimi ní, ko e founga pe ia.

Sai ko e tafa’aki foki ‘e tahá, ko e tau’atāina ko ē ke, ko hai te nau hanga ko ē ‘o fakatau ki ai ‘enua iká pe ko e hā ‘enua me’a ko ē ‘oku faí. Ko e lao ko ení ko e taha pē ko é ‘oku mou lotu ki ai ke ne ‘avé pea ha’u ‘o mēmipa, ko e tokotaha pe ia te ke ‘ave ki ai ho’o koloá. Fēfē nai kapau ‘e ha’u e tokotaha ko ē, toe ha’u mo e tokotaha ia fika uá, lahi ange ‘ene totongí ‘ana ia hē. ‘A ia ‘i he’ene pehē leva mahalo toe feinga e tama faamá, ok toe hū mai mo koe. ‘Uhi foki ka ke hū hē. Hangē kiate au ko e fokotu’utu’ú ia. ... tama ia, ‘ikai toe ha’u mo ha taha kehe, ko au eni te u hanga, ‘e te ke toe ‘alu ‘o ‘omai e me’a tatau. Ko e fa’ahinga fokotu’utu’u ia ‘oku ‘omai ko ē ‘e he lao ko ení.

Sai fēfē kapa ‘e ‘atā, tukuange, ko e hā ha palopalema? Kapau ‘e tukuange ‘o tau'atāina, fai pē koe ho’o faamá pea ke fa’itelihā pē koe kapau te ke ‘ave pē koe ho’o koloá o fakahū. Fai pē koe fo’i ngāue ko iá hono *process* pea ke fai pē koe hū ki tu’á, me’a pe ia ‘a’au tau’atāina kakato. Taimi te ke ‘ave ai ‘o fakatau ai, pe ko hai te ke fakatau ki ai fai kakato pē koe fo’i fatongiá kātoa. Fēfē kapau ‘e ‘osi pea ko e me’a ‘e tahá, pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha tu’unga ko e māketi ko ē ‘oku te ma’ú, ‘oku ha’u ha taha ia ‘oku sai ange ‘ene māketi. ‘Oku sai ia ke ki’i me’a, ‘alu koe ‘o kumi he tafa’aki ko ē. ‘A ia ko ‘ene tu’u ko iá kei ma’u pē he kau faamá ia e tau’atāina ko hai ‘e fakatau ki ai ‘enau koloá ...

<002>

Taimi: 1550-1555

'Aisake Eke: ... mo e taimi ke fakatau ai mo e totongi. ‘A ia ‘i he’ene tu’u ko iá ko e faka’atā, ko u sio atu au ki he faka’atā, kei ma’u pē he Tu’utu’uni ia he iká, ko hai ko ā ke fakatau ki ai mo e totongi ma’u lahi tahá. Pea ko u sio atu au ki ai ko hono fakatau’atāina’i lahi ange ai ‘a e fili ‘a e tokotaha ko ē ‘oku ha’anautolu e faamá.

Ko e me’a ko ē na’a ke me’a ki ai ‘anenaí pea ko u tui ko e kongā lahi ia koe’uhí foki ko e taha ia ‘a e lāunga, ‘etau me’a ‘oku hoko. Ko Tongá ni foki ia si’isi’i pē kau pisinisi pea ko u tui ko e taimi ia ‘oku fa’a hū mai ai e Pule’angá koe’uhí ko e mafai ko ē fanga ki’i kautaha pisinisi hangē ko kinautolu tau movetevete foki, fakatau fanga ki’i, fanga ki’i kolo, motu pē ‘oku nau ‘omai ‘enau mokohunú ‘o fakatau. ‘Ikai foki ke fu’u loko lahi honau iví ke nau fai e *bargain* ‘a e fakaafe, ‘a e aleá pea ‘oku ou tui ko e taimi ia ‘oku hū mai e Pule’angá. He na’e pehē foki e hina, hū mai e Pule’angá ‘oku ne fakatokanga’i ‘oku ‘i ai pē potungāue ia ‘a e nautolu ko ē tokanga’i e fefakatau’aki. Nau siofi ‘enautolu e māketi fē totongi ‘oku tonu ke ‘i ai e māketi he ‘aho ko iá, fetongi feliuliaki pē foki. Na’a lava mai ai nautolu ‘o fai ‘enautolu ‘a e fealea’aki mai ki hē, talaange pau ke mou totongi ki hē, ‘e lava mo e me’a ia ko iá. He koe’uhí ‘e lava ‘o tokoni ki he kau nautolu faamá ke fai ha fetalanoa’aki kae ma’u ‘a e mafai ko ē ‘o ma’u ‘o e totongi ko iá.

Ko hono palopalemá fēfē kapau he ‘ikai ha taha ia fakatau ho’o koloá, ‘e fēfē leva ai? Ko e taimi lahi ‘oku fa’a hū mai e Pule’angá pehē, sai kapau leva he ‘ikai ha’u e taha totongi hē, hū atu leva e Pule’angá ‘o fakatau mai ho koloá pea ke ‘alu koe ‘o fakamaketi’i. Ka ko e me’á te tau a’u ki he tu’unga ko iá pē ko ‘etau ō atu pē mo hotau iví ‘o alea mo tokoni’i, alea koe’uhí ko e lelei ‘a e kau faamá koe’uhí ke lava ai ‘o talanoa mo ia ‘ohake totongi ki ‘olunga. Ka ko e ngaahi me’a foki ia he ‘ikai ke, he ‘ikai ke tau lava ‘o pule’i tukukehe ‘alu atu e Pule’angá sai, totongi, te mau totongi mautolu he fika ko ē pea mou toki tokanga atu moutolu mo ha taha ke ne lava ‘o faka, totongi kimu’a.

Lord Tu’iha’angana: Ko e ki’i kole tokoni pē ki he Fakafofongá.

'Aisake Eke: Mālō.

Lord Tu’iha’angana: He ‘oku, ko e muimui pe ia ‘o fakamahino’i pē ‘oku mo’oni foki, mo’oni e me’a ia ‘oku me’a mai ‘aki he Fakafofonga he ko e, he ko e, pau ko e me’a ko ē na’e pehē ‘oku mo’oni ia, ‘oku mo’oni e Fakafofongá ia ko e me’a ia ko eni ko ē ‘a e fe’au’auhi ko ē pe ko e ha’u ē ha’u ē. Ka ko ‘eku ‘uhingá pē foki mahalo ko e vakai ko ē ki he me’a ko ē puipuitu’a ko ē me’a ko eni na’e ‘ikai ke hoko e fo’i me’a ia, kapau ‘e hoko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai, ‘e, ko e faka’ofo’ofá ia.

Ka ko e natula ko ē fa'ahinga fakamāketi mo e *export* kau *export* ko ē 'i Tongá ni 'a e, tau pehē, tau talanoa pē he mokohunú 'oku me'á. Na'e 'ikai ke hoko foki e me'á ia ko ia. Nau meimei feongoongoi taimi 'e taha feongoongoi 'o nau loka pe ko e fa'ahinga me'a pehē. Ka 'o kapau 'e fai e me'a ia ko ē 'oku me'a, ka ko e fa'ahinga natula pē mahalo 'oku tau ki'i fonua si'isi'i pea 'ikai ke fai e me'a ia ko ē fo'i founa ia ko ē 'oku me'a ki ai e fika 5 fo'i founa fe'au'auhi ko iá kae, ka nau, ka 'o kapau 'e pehē ia, mālō.

Tevita Puloka: Sea ke u ki'i ...

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Tongatapu 1.

Tevita Puloka: Ko 'eku fie hoko atu pē au he me'a ko eni 'oku toe ...

'Aisake Eke: Te'eki ke u 'osi 'Eiki Sea hūfanga he fakatapu.

Tevita Puloka: 'Oku toe pou pou hake ko ē ki ai ko hono 'uhingá he 'oku 'osi hoko pē e palopalema ko iá. Na'e a'u foki e tō hina 'o 'i ai pē tokua ngaahi kautaha mo 'enau kau tō hina. Pea taimi ko ē na'e fua ai ko ē e hina, ō nautolu 'o fua he kau *exporter* kehe 'ikai ke nau fua he kautaha ko ē na'a nau 'osi aleapau ke nau tō hina. 'Oku ou 'amanaki ko e lao ko ení te ne ta'ofi e me'a ko iá. Pea 'oku kau foki e komiuniti ia ai pea mo 'enau faamá, te nau ngāue'i 'o *process* pe ko ho'o a'u ki hono fakatau atu 'oku mapule'i pē mei hono tō e fu'u hina 'o 'alu 'o a'u ki hono *export*.

'A ia na'a ku 'uhinga pehē ko e me'a ko ē 'oku ou tui ai au Sea ki he lao ko ení pea ko e me'a eni 'o tahi 'oku 'i ai hono me'a faka'atakai. 'Oku 'i ai hono ngaahi me'a ka maumau'i hono ngāue, fua kotoa e me'a ko iá 'e he komiuniti. Ko e me'a ko ē na'a ku tokanga ki ai na'a 'osi angé kuo hangē pē ko 'etau talanoa mo e feme'a'aki ki he tō hina pea toki ha'u e kau *exporter* ia 'o kailao holo 'i he ngaahi faama ika ko ení pea hoko ai ha ngaahi fefusiaki 'a e ngaahi me'a pē 'oku ou tui 'oku mou mea'i pē kuo 'osi hoko. 'A ia ko u tui au Sea ko e anga pē 'eku sio 'a'aku ia ki he mahu'inga 'o e lao ko ení te ne to'o atu 'a e ngaahi palopalema, vā 'o e tokotaha faamá mo e tokotaha fakatau pe ko e *middle man*, nautolu pe ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5. Ki'i 'oleva hifo 13 'e 13 kae, ke faka'osi mai 'a Tongatapu 5 he 'oku ...

'Aisake Eke: Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Lolotonga 'ene me'á 'a'ana kuo hū e ongo Mēmipa ia ko ē. 'Osi pē pea toki 'oatu e Feitu'u na. Ka 'oku sai pē he ko hotau Fale pē.

'Aisake Eke: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Pea mou feme'a'aki. Ko e tu'u he taimi ní kuo mahino kiate au 'a e me'a ia 'oku mou feme'a'aki ki ai.

'Aisake Eke: Ko ia. Tapu mo e 'Eiki Sea pehē ki he Komiti Kakatō. 'A ia ko e palopalema ko ē kiate aú ko e tau'atāina 'oku ma'u pe ia 'e he tokotaha faamá, ko hai te ne fakatau ki ai 'i he pa'anga lahi taha pea 'oku ne ma'u ko fē taimi te ke fakatau ai he taimi 'oku si'isi'i ai e me'á ke ma'u, 'alu e pa'angá ki 'olunga, ma'u pe mo ia 'e koe. 'A ia ko e ngaahi me'a ko iá 'oku ma'u pe ia 'e he tokotaha ko ē.

Sai ko 'ene fili ko ē ko hai 'e fakatau ki aí, kiate au anga 'eku fakakaukau atú ...

<002>

Taimi: 1555-1600

'Aisake Eke : ...sai ange ke ne tuku pē 'e ia 'i he'eku fakakaukau tau'atāina pē ko hai te ne 'ave ki ai kitu'a. Ko e palopalema lahi taha he 'ū me'a ia 'oku tau fou mai ai, ko e vā kehekehe ko ē mafai mo e pauni kehekehe lahi. Ko e ha'u ko ē tama pisinisi *exporter* 'oku ha'u hangē ha fuhu ko ē 'a Kolaiate mo pea mo Tevita 'a e kehekehe. Ka 'e lava e Pule'anga 'o hū mai ke tokoni'i 'a Tevita ke nau feinga ke nau vā tatau. Ko u tui ko e fo'i founa kiate au ia 'e lava 'a e Pule'anga 'o hū mai ai, koe'uhi ke nau lava fakapāuni, ka 'ikai ko u pehē 'e tau'atāina ange pē ki he kakai he 'oku nau 'ilo pē. Fē taimi ke fakatau ai ho'o me'a pea tau'atāina. Hangē pē me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu na'a tau 'osi fou mai heni. Ko e me'a ko ē ki he tokotaha kotoa pē ia, te u kumi pē 'e au 'a e mahu'inga lahi taha ke ma'u ai ha'aku ki'i sēniti lahi. Pea ko e founa ko ia te ne loka ai nautolu, 'a ia ko e talu e tupu ange 'e lahi ange honau faingamālie ke nau fili.

'Uluaki, fai pē 'enautolu e *export* 'atā pē hala ia ko ia. 'Alu pē koe 'ave ha'o māketi hangatonu ma'u pē tau'atāina ko ia. Ko e ma'u pē mo e tau'atāina ke ne fili holo e kau *exporter* ko ē ko hai te ne fakatau ki ai kae 'oua 'e toe si'i hela'ia ia he *exporter*. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou tu'u ai au, 'i he me'a ko ia ka 'oku ou 'ilo ko e palopalema lahi taha heni, ke fai ha tokoni ke feinga'i ke fakapauni tatau 'a e taimi ko ē 'e fai ai e alea. Kiate au ko e pauni ko e me'a ia ko u fakatokanga'i 'oku hala. Ko e 'uhinga foki ko motu, sio mai e kakai pē 'oku ma'u ha'amau misinale 'amautolu ki he uike kaha'u fei mo 'ai ai leva ia fanga ki'i me'a pehē foki. Kae kehe kiate au ko e palopalema ko u pou pou pē au ki he faka'atā ka ko u tui koe palopalema lahi taha eni ia e alea. Ko u tui ko e me'a ia 'e ala hū mai ai e Pule'anga ke tokoni.

Ko u pou pou au ki he faka'atā 'oua 'e loka pē 'a e me'a ki he tokotaha ko ē 'oku faama ko ia pē 'e 'oange ki ai e laiseni ke fai e ngaahi ngāue ko ia ki he *project* pea ko ia pē 'e 'i ai e lakanga ki he *export*.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki ..

'Aisake Eke : 'Io ko e ngaahi me'a eni ia 'oku 'osi fou mai ai 'a muli kātoa 'i he *role* e māketi mo e Pule'anga. Pea ko u tui ko e me'a ia na'e faka'uhinga ki ai 'a Tongatapu 11.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko e 'uhinga eni na'e fa'u ai e Tu'utu'uni 'Eiki Sea ko hotau kakai. Ko e hā e mahu'inga ma'olunga taha te ne ala ma'u ke ne ma'u ia 'i he taimi ko ia 'oku fiema'u ai. Pea ko u tui pē 'Eiki Sea ko u kole pē au ki he Fale ni, tau tali eni pea kapau 'e 'alu atu ngali 'oku 'i ai hano anga 'uhinga hono tu'u he Tu'utu'uni ke lava pē 'o liliu mei he taimi ki he taimi. Koe'uhi ka ko e feinga kotoa pē 'Eiki Sea. Ko e feinga ki he *benefit* ko ē 'a e kakai. 'Oku 'ikai ko e *benefit* 'a e ni'ihī ivi lahi, 'ikai. Ko e *benefit* 'a e kakai ko ē 'o Tonga mo e ngaahi kolo Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea sai pē ke u ki'i fehu'i ange ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i 'oleva 'Eua 11 ē. Ki'i me'a mai ange 'a 10 na'e si'i 'uluaki faka'ilonga mai 'ene maama. 'E Tongatapu 10, ko hono 'ai ē 'oku 'ai 'e 'Eua, fakamo'ui e Feitu'ú na fai mo ke me'a ki 'olunga koe'uhi, he ka 'ikai ko 'Eua 11 ia ko e vave atu, ka ke me'a mai ange.

Kapelieli Lanumata : Mālō Sea tapu mo e Feitu'ú na tapu pea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Ko e ki'i fie lave atu pē 'aku ia ke u toe muimui pē ki he fehu'i na'a ku fehu'i ki he 'Eiki Tokoni Palēmia tapu ange pē mo ia, laumālie lelei pē mu'a. Na'a ku fehu'i 'anenai ki he tokolahi fakafuofua ki he tokolahi 'o e kau faama taautaha pea na'e me'a mai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia ko e toko 30 'i he ma'u 'a e motu'a ni.

Kiate au mo e mahino ko ia 'oku ou ma'u, lave foki 'a e Tefito'i Lao ki he ika ko e 'uhinga ki he ngaahi me'a mo'ui 'o 'oseni me'a kehekehe pē. Kiate au mo 'eku 'uhinga'i ko ia he taimi ni, fakatatau ki he ngaahi me'a fakatekinikale, 'oku meimei fakatefito he 'oku ou 'ilo ko e toko 30 ko ia 'oku me'a mai 'aki 'e he Tokoni Palēmia, kau faama taautaha ko ia, ko e meimei ko e peseti 'e 90 -100 ko e kau faama mokohunu. 'A ia ko e lave'i ko ia 'e he motu'a ni 'i he'eku sio ki he ngaahi me'a fakatekinikale, 'oku meimei tefito pē 'a e Lao ni ia ki he ngaahi faama mokohunu. Ke ki'i tokoni mai ange 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia pē 'oku tonu 'a e ma'u 'a e motu'a ni. He kapau ko e anga ia 'o e fakakaukau he 'ikai ke fu'u, tautautefito ki he ngaahi SMA. 'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi SMA ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha mokohunu ia ko e kanahe pē ia pea mo e lomu.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ki'i fakatonutonu atu pē Sea ko e tokoni pē. Ko e tu'u ko ē e me'a, 'oku lahi 'etau nofo pē he mokohunu ka ko e faama ko ia he taimi ni, ko e lahi taha he toko 30 ko ia ko e tofe. Ko e mokohunú mahalo 'oku 1 pē, pē 'oku 2 he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai...

<008>

Taimi: 1600 – 1605

Sea Komiti: ... hoko mai 13 pea toki hoko mai 'a 'Eua 11. Ha'apai 13

Tokanga ki he kupu 22 e Tu'utu'uni

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko u kole atu mu'a 'Eiki ke 'ohake angé kupu 22. Ke u ki'i vakai ki ai kae toki hoko atu 'eku

Sea Komiti: 'I he tu'utu'uni

Veivosa Taka: Ko ia

Sea Komiti: 'Io

Veivosa Taka: Ko e kongā ko ena 'Eiki Sea 'oku pehē, 'e ngofua ki he CEO ke ne foaki ha laiseni hū atu 'o e faamā, faama me'i he foomu 9. Ko 'eku ki'i fehu'i pe 'a'aku ia he 'oku 'i ai

e foomu 8 ‘oku ‘asi meí he 20 mahalo Sea. Ka ko ‘eku kole ange pe ke ki’i fakamaama kae toki hoko atu ‘eku, ‘a e ‘ū foomú kātoa. Ko e ‘uhingá ke u lave’i peá u toki hoko atu ‘eku fakahoha’á Sea mālō.

Sea Komiti: Fakafofonga me’a pe kimui ‘o tānaki mai mei mui ho’o foomú, ‘i he pepa ko ení. ‘A ia ko e foomu ‘uluakí, ko e foomu kolé ia ‘a e mēmipá, ‘a e tokotaha ko ē ‘oku fiema’u ke faamá ha taha pe. Ke kole pe koe, *company*, ko e foomu 2, ko hono foaki ia e laisení ‘e he Minisitá. Ko e foomu 9 ‘a eni ke me’a ki aí, ki’i me’a hifo pe ki ho’o me’á he ‘oku fiema’u ke ke mea’i e me’a ko iá.

Veivosa Taka: Sea, mālō Sea ko e ‘uhinga pe ia e fehu’í pea ko ena kuó ke tali mai ‘e he Feitu’u na ka ko u fiemālie. He ‘oku te’eki ke u lave’i ‘e au ‘a e kongá 1.

Sea Komiti: Fakamolemole pe Feitu’u na ‘oku tānaki atu pe ‘i mui ho’o pepa ‘a ia ‘oku ‘osi tufa atu ki he Feitu’u na.

Veivosa Taka: Ko ia Sea

Sea Komiti: ‘A ia ko e foomu 9 leva ko e Lao ki hono Pule’i ‘o e Faama Iká, ko e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Pule’i e Faama, 2022 Tu’utu’uni e 22 (1(a)). ‘A ia ko e laiseni hū atu ki tu’apule’anga ‘a e iká. ‘A ia ko e fo’i laiseni ia ko ē ‘e fakafonu ‘o ‘oatu ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha’o faama ē.

Veivosa Taka: Malō Sea

Sea Komiti: ‘Io mālō

Veivosa Taka: Sea pea na’e ‘uhinga pē ‘eku fehu’í ‘aku he ko e *CEO* ‘okú ne foakí ta ko ē koe Minisitā pe ‘okú ne foakí. Sea ko ‘eku lave ‘a’aku ia ki he fokotu’ú ‘a e Tu’utu’uni ko ení ‘oku mahino lelei pe ia ki he motu’a ní. Pea ‘oku ‘i ai e kongá ai ‘oku pehē ‘oku foaki e laisení ki ha taha taukei. Ko e, pe ‘oku kau ia he me’a ko eni ‘oku ‘ohaké ka ko ‘eku vakai pe ‘a’aku ia ki hoku kāingá. Te u fakahoha’a atu pe ‘i Ha’apai, ‘oku te’eki ke ‘i ai ha taha ia

Sea Komiti: Ko e kupu 16 ‘a ia na’e fai e feme’a’aki ki aí, ‘ai pe ke u tokoni pe ki he Feitu’u na. Ko e foakí ia ki ha taha pe, ha ni’ihi pe pe ko ha kautaha.

Veivosa Taka: Ko ia, mālō Sea, lave’i foki ‘e he motu’á ni ‘Eiki Sea ‘a e mokohunú. Ko e mokohunú foki ‘oku ‘i ai e tokotaha taukei ke ne fakahoko hono ngaohí hūfanga he fakatapú. Koe fakangākaú, pea ko e ngaahi māketí foki Sea ‘oku kehekehe pea ko u tui ‘oku ‘i ai e mokohunu ia ‘oku hele’i ia he ngata’anga ko ē ko ē ‘o e fo’i mokohunú. Pea ‘oku ‘i ai e mokohunu ia ‘oku kohi’i ‘i loto ē

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kole pe mu’a ‘e Sea ki he Fakafofongá, tau foki mai pe ki he’etau Tu’utu’uni ke fai mo lava atu ē ka tau hoko atu.

Veivosa Taka: Mālō Sea

Sea Komiti: Mālō tali ia, fēfē Fakafofonga ke tau foki mai pe mu’a ki he’etau Tu’utu’uni

Fokotu'u ke fakamavahevahe'i he Tu'utu'uni 'a e Tonga totonu ke foaki ki ai laiseni faama ika

Veivosa Taka: Faka'osí pe eni Sea, ko e konga ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he Tu'utu'uni 'oku ou fiamālie ki ai ka 'oku 'i ai pe ki'i konga si'isi'i pe 'oku 'ikai ke u fakafiamālie ki ai. Ko e pehē ha taha pe 'okú ne hoko ko e Tonga, ke foaki ki ai e laiseni ko ení, ha taha pe kuo 'osi tali 'e he laó. Ko e kole pe eni ia ki he Tokoni Palēmiá ke tau 'ai mu'a ke fakamavahevahe'i. 'Oku 'ikai ko e lau lanu eni ke tau fakamavahevahe'i ange mu'a 'a e *citizen*. 'A e tokotaha *citizen* ko ē ko ē na'e fanau'i 'i Tonga ní mo e tokotaha *citizen* 'oku 'apalai mai meí ha feitu'ú.

Sea 'i 'Amelika 'oku kehekehe pe, mea'i pe 'e he Feitu'u na. 'Oku 'i ai e ngaahi monū'ia 'oku 'ikai ma'u ia 'emautolu 'oku mau *citizen* ko eni ko ē 'i mulí. Pea 'oku 'i ai 'a e monū'ia 'oku ma'u 'e he tokotaha fā'ele'i ko eni ko ē 'i 'Ameliká. 'Eiki Sea ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku ia he ko u lave'i ko e kau faama ko eni kuo fakakakato mai, kuo ma'u 'enau ngaahi laiseni ko 'eku vakaí kapau te ne teuteu e 'ū me'a ko ení. 'Oku 'i he 200000 Sea ke kumi 'ene ngaahi naunau, 'oku kumi 'ene ngaahi māsima, hā fua e 'ū me'a ko iá. 'A ia 'oku 'i ai e tokotaha ia 'oku fiema'u ke ne fakaivia 'a e tokotaha laiseni faama ko eni ko ē 'oku 'uhinga ki ai.

'Eiki Sea pea ko e kolé ia ke fai pe ha ki'i me'a ki ai 'a e Hou'eiki pea mo e komiti ko eni 'oku nau 'omai ení mo e Potungāue Toutaí. Ke ...

<010>

Taimi: 1605-1610

Veivosa Taka: ... fakakau atu mu'a e me'a ko eni 'oku ou fakahoha'a atu ai he ko u lave'i ke 'oange 'a e lahi tahá hangē ko e me'a ko ē 'a e Tokoni Palēmiá ke 'i Tongá ni. Pea kapau 'oku ha'u ha'ane *partner, partnership* ke na ngāue fakataha pea ko u tui ko e ngaahi me'a ia 'e lelei ai 'a e kakai e fonuá. 'Ikaí ke u tokanga au pe 'e toutaí, pe 'e, ka ko u tui ke ke hanga angé 'o fakamavahe'i angé 'a e ni'ihi ke nau faamá 'i Ha'apai he taimi ni. 13 'oku te'eki ai ke 'i ai ha faama ia ha 'a tokotaha ka ko u tui ko e konga ia 'oku ou lave ki ai ke me'a angé 'a e Tokoni Palēmiá koe'uhí ko e ni'ihi ko eni pea ngali kiate au 'oku ngali vave 'a e tu'utu'uni ko eni. Pea kapau 'e tali ka tau, ka tau ngāue atu ke lava ke fakalelei'i pē he ko u tui 'e 'i ai 'a e tokoni lahi ha tokotaha muli ke ne 'i he tafa'aki 'o e tokotaha faamá ka ne lava 'o fakakakato 'a e faka'amu ko eni 'Eiki Sea. Pea ko 'eku fokotu'ú atu ia, tau tali e fokotu'u ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Kupu 21 Hou'eiki, kupu 21 'etau laó, 'oku 'i ai ha pou pou? (*Na'e 'i ai 'a e pou pou.*)

Alea'i kupu 21-24 e Tu'utu'uni

Kupu 22, fokotu'u pea pou pou. Kupu 23, kupu 23, 'e Fakafofonga 'Eua.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e lolotonga pē 'etau feinga ke tali e laó ko 'eku fehu'i pē eni 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā ko ē 'o e Fakalalakaka Faka'ekonōmiká. Ko e talu foki 'etau talanoa mai 'i he lao ko eni 'i he 'etau feme'a'akí ko e fakahangahanga ke *benefit* lahi tahá 'a e kakai e fonuá.

Ko 'eku fehu'i 'a'aku ia 'oku foki ia ki he Lao ko eni ko ē *Investment*. He ko e nofo foki ko ē 'o manavasi'í na'a ha'u ha taha ia ivi lahi 'o fai e faamá, fai mo e *process* kae li'aki leva 'a e kakai ko ē e fonuá na'e fai ki ai e 'uhingá. 'A ia ko 'etau foki pē eni ki he fo'i fakatātā ko ē

na'e 'omai foki 'a e fo'i lao 'oku tali 'e he, ke tu'utu'uni pehé ni pē ke tukuange ko ē ke faka'atā ko ē e tō tutu mo e ngaahi me'a ko iá ke, ki ha taha pē. Pea 'i ai mo hono ngaahi tu'utu'uni 'o'ona ia. Ka ko 'eku fehu'í 'a'aku ia pe ko e hā leva 'a e fa'ahinga malu'i ia 'e malu'i 'aki 'a e me'a ko ení ke fakahangahanga pē ki he kau *local* ki he kakai ko ē fonuá. He koe'uhí 'oku hangē 'oku fepaki 'etau faka'uhingá 'atautolu ia mo e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai e Lao 'Inivesimēni.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i kole fakama'ala'ala pē Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Oku tau 'i he kupu 20 foki Sea, 'oku poini lelei pē 'oku 'ohaké he Fakafofongá. Pea ko e me'á na'a ko e, pe ko e taimi hala eni he ko e 'uhingá he ko e kupu eni 'oku tau lolotonga 'i a'í 'i he 23 'uluaki mo e uá. Ko e 'ikai ke u ma'ú pau pe 'oku fakafehoanaki fēfē eni pea mo e poini ko ē 'oku 'ohake 'e he Fakafofongá. Ko e 'uhingá pē ke tau foki mai pē ki hē, 'o kapau 'oku 'i ai ha taimi kehe ia he ko e fo'i laó foki ia 'oku kehe, ko e Tu'utu'uni eni. Ko e lao foki ē 'oku tipeni ai e *policy* ko ē 'a e 'uhinga mo e laumālie 'oku fa'u 'aki a'í, 'a ia kau ai pea mo e me'a faka'ekonómika mo hono malu'i 'o e *economy local* pea mo e 'ū alā me'a pehē. Ka tau foki mai mu'a ki he Tu'utu'uni 'oku ne fakaivia 'a e fo'i lao ko ē 'oku 'osi tali pē he Fale ni kimu'a atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea sai pē mu'a kae, kapau 'e a'u ki he ngata'angá pea tali mai pē mu'a 'eku fehu'í he 'Eiki Minisitā 'i he Leipá.

Sea Komiti Kakato: 'Io sai ko u manatu'i lelei, te u nouti 'e au ē. Kupu 24.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Fakafofonga Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ko e, 'oku 'i ai pē tokanga 'a e motu'á ni ke tokoni mai 'a e Pule'angá 'i he kupu ko ení, 'a ia ko e ngaahi tu'unga 'o e laisení ē. Hou'eiki ko e taimi eni 'oku a'u ai ki he ngaahi makatu'unga fakatekinikale 'e lava ai ke, ke ne fakamo'oni'i mai pe ko e mo'oni 'e ma'u 'e he kakai Tongá ha faingamālie ke nau fokotu'u ha fa'ahinga ngāue pehé ni. Pē 'oku hanga 'e he ngaahi fiema'u fakatekinikalé pe ko e *technical requirement* 'o hiki'i ki 'olunga e fakamolé ki ha tu'unga 'e 'ikai ke lava ha Tonga ia 'o fokotu'u ha me'a pehē, tatau pē pe ko e *export* pe ko e *process* pe ko e ...

'Oku ou taki au homou tokangá ki he, ki he fakamatala ko eni e ngaahi tu'unga 'o e laisení. Ko e kotoa 'o e ngaahi laiseni hū atu 'o e ika faamá kuo foaki 'e he Ngaahi Tu'utu'uni 'oku fakatatau ia ki he ngaahi tu'unga ko ení, 'a ia ko e ngaahi makatu'ungá eni (a) (b) (c) (d) (e) (f). Tau kamata pē mei he 'uluakí, 'oku 'asi ai 'a e kuo pau ke, ko e laisení 'e fakatatau ...

<002>

Taimi: 1610-1615

Māteni Tapueluelu: ... fakatatau ki ha palani *HACCP*, ko 'ene 'alu eni ki he fakatekinikale Sea, pea 'oku ma'alo 'oku mea' i pē 'e he Hou'eiki ko e ngaahi lea fakatekinikale ko eni 'oku 'uhinga pē ki he *HACCP Analysis Critical Control Point as provided for under the Codex*, taki ho'omou tokanga ai ki he 'uhinga ko ē e *Codex*. 'Oku 'uhinga ia ki he *standard* 'oku 'omai 'e he *FAO* mo e *WHO, Food Standard Program*.

'A ia ko e ngaahi *standard*, 'oku talamai ko e *standard* ko ia, pē ko e ngaahi makatu'unga ko ia 'oku tohi ai ko ia ia 'e fakahoko 'aki 'a e ngāue makatu'unga ko ē Sea. Ka ko 'eku kole ki he Pule'anga pē ko fē ai pē 'i he peesi 'uluaki ki he peesi fakamuimui 'oku 'asi ai 'a e *standard* ko ia. He te tau feme'a'aki ho'o komiti 'i he lao ni Sea, ka ko e me'afua, 'oku 'i fē ia, talamai pē ia ka 'oku 'ikai ke tohi mai heni 'e lava ha me'a ki ai 'a e Hou'eiki 'e Sea, 'oku 'asi eni ia 'i he *definition* faka-Pilitānia 'i he veesi fakamuimui, mahino 'oku mahino ange ia, 'a e, ko e *standard* ko ē 'oku ngāue'aki.

'A ia ko e *standard comply where the joint FAO, WHO, Food Standard Program*. Ko fē me'a ko ia 'oku 'uhinga ia ki he hā, ko e hā leva 'a e *standard* 1, 2, 3, 4 ka tau sio ki ai pē 'e lava 'e he Tonga 'o fakapa'anga 'a e ngaahi 'u me'a ko eni, he 'oku talamai ia ko e ngaahi *facility* kuo pau ke *comply* ia ki ai Sea, ko 'eku kole ke tokoni mai ai 'a e Hou'eiki. 'E lava 'omai ha tatau ki he komiti.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e 'asi pē foki fu'u fo'i lea ia ko eni *HACCP* kuo tau pehē 'etautolu ko ha me'a ia 'oku fakatuputupulangi. Ko e fiema'u pē ki'i *sink* ke tafe ki ai 'a e huhu'a mo e vai tākaki ia ki ha *septic*, ke maau pē ai, pea 'oku sivi ia, ko e taimi ko ē e mokohunu 'alu 'a e kau ngāue tu'o 3 he 'aho 'o sivi 'a e ngaahi ngāue ko ia, pea 'oku mea' i pē ia 'e he Feitu'u na Sea.

'A ia ko e ngaahi me'a pē ki he ki'i tatā he 'ulu, mo e 'u founa kehekehe ko ia 'Eiki Sea, 'oku sivi ia 'o fakatatau ki he me'a, pea 'oku lava pē ia 'e he Tonga 'o fai 'a e me'a ko ia.

Māteni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō pē au ki he 'Eiki Tokoni Palēmia 'i he fakamatala mai ko ē Sea, ka ko e fakamatala mai pē ia 'oku 'ikai ke tau sio tautolu ki ha tatau tonu. Ko e lao eni Sea, 'oku mahu'inga ia ke 'ai ke tonu he 'oku fakalanga manatu ki he taimi na'e lilii lea ai 'a e fai'anga faiva 'i he taimi ko ē, 'asi mai 'a e 'ata kehe, fakamatala mai 'a e me'a kehe, 'oku totonu Sea ke 'omai ha tatau ki ho'o komiti, 'e lava 'omai ha tatau kiate kimautolu ke lava 'o me'a ki ai 'a e Hou'eiki kae 'oua 'e fakamatala pehe'i mai mu'a Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea 'oku 'i ai pē *HACCP plan* 'a e potungāue pea 'e lava pē ia ke toki 'omai 'i he fiema'u ko eni 'a e, he 'oku nau hanga 'o tukuhifo pē e *standard*, ke *affordable* ki he kakai ke nau lava 'o ngāue ai. Mālō Sea.

Tevita Puloka: Sea ko 'eku fie tokoni pē 'i he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 4.

Sea Komiti: Me'a mai, 'osi pē pea hoko mai 'a 10 ē.

Tevita Puloka: 'Oku mahalo na'a 'oku 'osi mahino pē foki 'i ha fa'ahinga tu'utu'uni pehe ni pē ko ha lao pē ko ha *code of practice* 'oku 'i ai 'a e *standard* tau pehē fakavaha'apule'anga 'oku *refer* ki ai. 'A ia 'oku ou tui ko e kakai ko ē te nau fokotu'u faama, 'oku hangē pē ko e kau langa, ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai 'a e *specification* pē ko ha tu'utu'uni 'oku *refer* hangatonu pē ki ha fa'ahinga *standard* 'i he langa. 'Oku tonu ke 'ilo 'a e me'a ko ē 'e he kakai ko ē 'e fokotu'u faama, fakatekinikale 'a ia 'oku 'ikai ke 'i tu'a, hangē tofu pē ko e 'ilo 'a e matāpule langá ki he ngaahi *standard* ko ē 'a e langa.

Ka ‘o kapau ‘oku hangē ko eni ko e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu 4 ko ha me’a ke ‘omai ke tau toe vakai ki ai ‘a e Hou’eiki, ka ‘oku ou tui lahi au ‘oku *normal* pē me’a ia ko ē hano *refer* ki ha fa’ahinga *standard*, ‘a e *standardization* fakavaha’a pule’anga kuo pau ke *comply* mo ia pea kuo pau ke muimui ki ai. Mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku hangē ko e me’a ‘a Tongatapu 1, ko e ‘u palani ko ia ko ē ‘a e potungāue ‘oku tufa pē ia ki he kakai ‘oku *interest* ai ‘i he ‘u ngāue ko eni. ‘Oku fakahoko ia ‘o fai’aki ia ‘a e fatongia he ngāue ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke fufū ha me’a ia. ‘Oku tufa kātoa pē ‘o mahino’i pē ia ‘e he kakai.

Māteni Tapueluelu: Sea ko e kole pē ki he Pule’anga Sea ...

<005>

Taimi: 1615-1620

Māteni Tapueluelu : nau laumālie tufa mai foki ho’o Kōmiti kae lava ke makatu’unga lelei ‘etau paasi pē ta’epaasi ‘a e lao ko eni Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e Kōmiti ke nau ‘ilo ki ai kau Mēmipa. ‘Omai mu’a ke mau lava ‘o sio tonu. Ko e ‘uhinga ‘oku hangē ha pehé ni. Tau paasi e Lao ko hono ngaahi makatu’unga ‘oku tohi ia ‘i he pepa ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ia. Pea makatu’unga leva he hā ‘a ‘emau ‘io mo ‘ikai mo e pāloti Sea. Ko e kole pē, mou angalelei mu’a he vaha’a taimi ko eni kae ‘omi ka mautolu Sea ke mau sio ai.

‘Eiki Palēmia : Sea ki’i tokoni pē hangē ko e feme’a’aki Sea. Taimi ko ia ‘oku ‘i ai ha’atau Lao, pē ko ha Tu’utu’uni tau *refer* pē tautolu ki he fo’i Lao kehe ‘oku ai ‘ene fekau’aki mo e Lao ko ia. ‘Oku ‘ikai ke tānaki mai ia *as attachment* ‘a e fo’i Lao ko ia pē ko e fo’i Tu’utu’uni ko ia. He ko e ‘uhinga ko e fo’i me’a ia kuo ‘osi tali ko e fo’i me’a ia kuo ‘osi hoko pea ‘oku tau *refer* pē ki ai. ‘Oku ou mahino’i pē ‘e au ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga. Tatau pē ia pea mo e ‘u *practice* ‘oku tau pehē ‘oku tali fakamāmani lahi.

Māteni Tapueluelu : Fakatonutonu Sea. Ke me’a pē Hou’eiki ki he *standard* ko ia ‘oku fai atu ki ai e tokanga Sea ‘oku ‘ikai ko ha Lao ia ko e polokalama. Mou me’a pē ki ai *Food Standard Programme* totonu ke ‘omai e me’a ko ia Sea ki heni.

‘Eiki Palēmia : Sea ko e ki’i fakatonutonu na’e ‘uhinga ‘eku fakahoko atu ko e *practice* pē ko e angamaheni ia ‘etau ngāue ‘etau *refer* pē ko ‘etau tala ha me’a fekau’aki mo ha me’a ‘oku tali fakalūkufua pē ko e *standards*. ‘Oku ai kau ai mo e Lao mo e ‘ū me’a kuo ‘osi tali ‘e he fonua. ‘Oku tatau pē ia pea mo e *standard*. Hangē ko ‘etau lau ko ia ki he *Building Code*, he ‘ikai ke tānaki kātoa mai e fu’u *building code* ia matolu pehē he fo’i taimi kotoa pē ‘oku tau lea ai fekau’aki mo e *standard* ko ia he *Building Code*. Ko e anga pē ia e tokoni Sea ka ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ko ha toe me’a kehe ‘e ma’u.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamālō atu Hou’eiki mou kātaki fakamolemole ē. Na’e totonu ke ‘osi eni pea hoko mai ‘a Tongatapu 10 ka koe’uhi ko ‘etau taimi, fai pē tu’utu’uni ‘etau taimi ‘etau Tohi Tu’utu’uni kole atu ke tau liliu ‘o Fale Alea.

(Ne me’a mai leva ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea – Lord Tu’iha’angana ki hono me’a’anga)

'Eiki Tokoni Sea : Mālō 'aupito Hou'eiki e feme'a'aki hangē pē ko ho'o mou polokalama 'oku mou ma'u 'a e tali he Kōmiti 'Asenita tali 'e he Fale Alea, mou me'a ki ai. Ko e uike kaha'u 'e fakahoko e, .. pea koe Sea eni 'e toki me'a atu. Fehalaaki e Sātini.

Vahevahe kau mēmipa he ngaahi Komiti e Fale Alea hili fili si'i Tongatapu 10

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki ko e *item* faka'osi pē kimu'a pea tau toloi e Falé ko eni ko u kole pē ki he Kalake ke tufa atu e 'ū tohi ko eni 'a ia ko e vahevahe eni e kau Mēmipa ko ia 'oku Kōmiti Tu'uma'u ko ia he Fale Alea hangē pē ko e fakamatala 'aneuhu. Na'a ku palōmesi atu 'e fakapapau'i pē he 'aho ni koe'uhi ke mahino e kau Mēmipa 'i he hoko atu ko eni fakataha ko eni 'ū Kōmiti e Fale. Kole atu pē ki he Kalake ke tuku hake he *screen* ke me'a ki ai e Hou'eiki.

'A ia na'e 'osi tali 'e he Fale ni 'a e kau Mēmipa ko ē Kōmiti Tu'uma'u ko eni ki he Falé 'a ia 'oku hā atu 'i he lisi ko ená ko e Sea ena e ngaahi Kōmiti. Makatu'unga 'a e liliu ko eni Hou'eiki 'i he fili si'i ko eni Vāhenga Tongatapu 10 pea ko e Mēmipa fo'ou ena ki he 'ū Kōmiti 'oku fokotu'u atu he efiāfi ni. Ko e Kōmiti Tu'uma'u ko ia ki he 'Asenita 'i he Mēmipa Talifaki 'oku fetongi 'e he Fakafofonga motu'a ko eni Tongatapu 10 'aki e Fakafofonga ...

<008>

Taimi: 1620 – 1625

'Eiki Sea: ... 'o Tongatapu 4 ke Mēmipa talifaki he komiti ko iá.

Ko e Kōmiti Tu'uma'u ki he Laó 'oku tu'uma'u pē 'oku 'ikai ha liliu ai. Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá 'oku tu'u ma'u pē mo ia. Ko e Komiti Tu'uma'u ko ē ki he Pa'angá 'oku 'ohake 'a Tongatapu 7 ke ne fetongi'i 'a Tongatapu 10. 'A ia na'e 'osi talifaki pe 'a Tongatapu 7 he komiti ko eni ka ko eni 'oku fakakau ki he mēmipa 'i he komiti 'o fetongi'i 'a Tongatapu 10. Pea fakahū mai leva 'a Tongatapu 8 ke hoko ko e Mēmipa Talifaki 'i he Komiti Pa'angá.

Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakaōsialé 'oku tu'u ma'u pē. Tatau pe mo e Komiti ki he 'Atakaí mo e Feliuliuaki 'a e 'Eá. Ko e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Mulí, Malu'i mo e Fefakatau'aki 'oku fakafetongi'i 'e Ha'apai 12 'a Tongatapu 10. 'I he Komiti Tu'uma'u ko ē ki he Ngoué mo e Toutai 'oku fakahū ki ai 'a Tongatapu 10, 'okú ne fetongi'i 'a Ha'apai 13.

Kātaki ko e Komiti Tu'uma'u ko e ki he Ngāue ki Mulí, Malu'i mo e Fefakatau'aki 'oku fetongi'i 'e Ha'apai 12 'a Tongatapu 10. Komiti Tu'uma'u ki hono fakafepaki'i e Ta'efaitotonú, tu'uma'u pe. Komiti Tu'uma'u ki he Tupu Tokolahí, fetongi'i 'e Tongatapu 10 'a Tongatapu 10, 'a ia 'oku kei tu'uma'u pe ia ko e Mēmipa talifaki. 'A ia ko e ngaahi fakatonutonú ia Hou'eiki kapau 'oku 'i ai ha'amou fokotu'u. Me'a mai Tongatapu 8

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, ko e sio pe ki he fika 7, he Komiti Tu'uma'u ko eni ki he Ngaahi Ngāue ki Mulí mo e Malu'i Sea. 'Oku ou Mēmipa pe ai peá u toe Memipa talifaki pe ia, pe 'oku tonu pe ia, mālō.

'Eiki Sea: 'Ikai ko Ha'apai 12 'oku Mēmipa talifakí. Tongatapu 8 'okú ke Mēmipa ai fika 6 pea ko e talifaki ki ai ko Tongatapu 2 pea mo Ha'apai 12.

Tevita Puloka: Sea mahalo ‘oku

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 1

Tevita Puloka: Ko ia mahalo na’e ‘osi mahino foki ‘a ‘ema fetongi pea mo Tongatapu 4 pe kimu’a, ‘o kau ia ki he Komiti ko eni Fakafepaki’i e ta’efaitotonú, ka u ‘i he Komiti Laó au. Ka ko ena ‘oku ‘asi ia he fakamā’opo’opo ko ena mei muí ‘oku kei ‘asi pe ia he Komiti ‘oku ou kau aí, ‘a e Komiti ko eni Fakafepaki’i e ta’efaitotonú. ‘A e mahalo na’e tonú ko e Komiti Laó, ‘oku tonu pe ‘ene ‘asi ‘ana ‘i mu’á, ‘i he, ‘a ena ‘oku ‘asi ko ē he peesi 5.

‘Eiki Sea: Peesi 5, kole atu pe ki he kalaké ke ‘alu hifo ki he peesi 5, ko ia ‘ai ‘o fakatonutonu eni ‘o to’o e Fakafongá mei he Fakafepaki’i e Ta’efaitotonú. Fakatonutonu’aki ia e Komiti Pa’angá. Mālō, fakatokanga’i ia, ‘Eua 11 me’a mai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u tu’u hake pe au ke, pe te u lava pe ‘o kole atu mu’a ki he Feitu’u na koe’uhí ko e motu’á ni ‘oku talifaki ‘i he Komiti Pa’angá. Ka ko u pehē pe te u ‘aonga ...

<010>

Taimi: 1625-1635

Taniela Fusimālohi: ... ange he, ha komiti ‘e taha. Pea ko u fakakaukau au ia ki he komiti ko eni pe lotu ki ai e Feitu’u na ki he ‘Ātakai, Feliuliuaki ‘o e ‘Eá mo e Tafa’aki ko eni ki he Tupu Tokolahi. Kae he ko é ko u talifaki ‘i he me’a ‘e ua ko e Ta’efaitotonú pea mo e Pa’angá. Ka ko u, ko e anga pē ‘eku fakakaukau na’a ‘aonga ange ha’aku ‘alu ‘o talifaki he ongo komiti ko iá ‘o kapau ‘oku fie fetongi ha taha pea kapau ‘oku ‘ikai ke me’a pea sai pē.

Ka ko e anga pē ‘eku fakakaukau pe ‘e sai ange ke u talifaki ai koe’uhí ‘e kapau ‘e ‘i ai ha me’a ‘e ‘aonga mei he motu’á ni, ko e ongo tafa’aki eni ia te u ngalingali ‘e fai ai ha ‘aonga ia ha *contribution* pe ko ha tñaki ‘a e motu’á ni ki he ‘etau ngāué ‘e ala fai ‘e he ongo komiti ko iá, na’a sai ange ke u ‘alu au talifaki ai. Tokolahi pē heni e kau tangata ia ko ē ki he Pa’angá mo e me’a ko eni ki he Ta’efaitotonú ka na’a lelei ange ke u ‘alu atu ki he ongo komiti ko iá ‘o talifaki ai. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia, ‘a ia ko Tongatapu 4 na’e tñaki ia ke talifaki ki he ‘Asenitá ‘oku lolotonga talifaki mo ia ‘i he Feliuliuaki e ‘Eá ‘o kapau ‘e hiki ā ia mei he Feliuliuaki e ‘Eá ki he ‘Asenitá ‘a ia ‘oku ‘osi fokotu’u atú ka ke fetongi ‘e koe ‘a Tongatapu 4 ‘i he Talifaki ki he Feliuliuaki e ‘Eá.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea kapau ‘oku lotu ki ai ‘a Tongatapu 4 ‘oku faka’ofa’ofa ‘aupito pe ia.

Mateni Tapueluelu: ‘Ikai ko ha palopalema ia ai Sea mālō.

‘Eiki Sea: Mālō. ‘A ia ko homo fetongi sea pē ai. Toe ‘i ai ha fokotu’u Hou’eiki? Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea ko e kole pe ia ke fakatonutonu angé pe ‘oku tonu e, ‘a e ‘ū komiti ko ē ‘oku kau ki ai e motu’á ni. ‘Oku hā eni he peesi onó fika 2 mei

‘olunga, Mēmipa ‘i he komiti ‘e ua ai ko e Laó mo e Totonú pea talifaki leva ē. Ko e komiti ‘oku ou kau ki aí Sea ko e Totonú pea mo e Fakafepaki’i e Faihalá na’e fetongi e motu’á ni ia mo Tongatapu 1. Mālō Sea.

Eiki Sea: Tonu e fakatonutonu ‘oku fakatokanga’i mo ia Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki na’e ua ‘eku kolé pea mo ‘eku Talifaki ko ē he Komiti ko ē Ta’efaitotonú ki he Tafa’aki ko eni ko ē Tupu Tokolahí mo e Langa Fakalakalaká.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ke lolotonga talifaki ai pea mo Tongatapu 5.

Taniela Fusimālohi: Kātaki Sea ko ‘eku kolé ‘aku ia pe te u lava ‘o hiki mei he Ta’efaitotonú ki he Tupu Tokolahí ‘o kapau pē ‘e lava pea ka ‘ikai pea sai pē.

Eiki Sea: Ke ke hiki mei he talifaki ‘o talifaki he Tupu Tokolahí? Pe ko ho’o fie hiki mei ai ‘o Mēmipa?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e hiki pē ‘a e talifaki ki hē, ki he, ko e *swap* pē ongo komiti ‘i he lēvolo talifaki pē.

Eiki Sea: ‘A ia ‘oku talifaki ki ai ‘a Tongatapu 10 pea mo Tongatapu 2. Sai ke mo fetongi mo 10. Tali pe ia 10?

Kapelieli Lanumata: ‘Io sai ‘aupito pe ia Sea mālō.

Fokotu’u pea pāloti’i tali ngaahi fakatonutonu ki he mēmipa ngaahi Komiti Fale Alea

Eiki Sea: Fokotu’u atu Hou’eiki. Mālō. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti e Mēmipa ‘ū Komiti Tu’uma’u e Falé fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu. Ko ia ‘oku loto ki aí fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai ‘a e toko 18.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Ko ia. Mālō Hou’eiki. Koe’uhí ko ‘etau konifelenisi ‘oku talitali ‘e he Fale Alea ‘o Tongá ‘a e kau Sea Fale Alea pehē foki ki he kau Mēmipa Fale Alea mei he Pasifikí ‘i he uike kaha’ú, te u toloi fanongonongo e Falé Hou’eiki kae ‘oleva kuo kakato ‘etau polokalama ki aí. Pea ko u fakaafe atu Hou’eiki ke mou kau mai ki he ‘etau polokalama ko eni ko e uike mahu’inga eni ‘oku hanga he Fale Aleá ‘o tataki ‘a e fakataha’anga mahu’inga ko eni ‘oku fai mai ki Tongá ni koe’uhí ko e fakaafe ‘a e Fale Aleá. Toki tufa atu pē ngaahi polokalamá ke mou me’a ki ai pea ko u kole atu Hou’eiki ke mou tokanga mai ki he polokalama makehe ko

ení. Mahu'inga 'aupito ke tau takimu'a he Pasifikí pea mo talitali lelei 'etau kau 'a'ahi mei tu'apule'angá. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a Hou'eiki, tau me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē 'a e fakataha'anga 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea (Lord Fakafanua)

<002>